

דמות המרצה למשפטים בעידן השיח על הרפורמה המשפטית

נופר אזולאי*, ליאור בוקובזה**

בעידן השיח על הרפורמה המשפטית ניכר שינוי בדמות המרצה למשפטים בישראל מדמות של מורה שעיקר תפקידו הוא הוראה והכשרה לדמות המשלבת את תפקידה האקדמי עם מעורבות ציבורית פעילה. מאמר זה בוחן את האיזון הנדרש בין החופש האקדמי של המרצים לבין האחריות להבטחת פלורליזם אינטלקטואלי במרחב האקדמי, מנקודת מבטן של סטודנטיות למשפטים. הטענה המרכזית במאמר מציגה את הפלורליזם באקדמיה כ"חבר פיפיות" – מחד גיסא, הוא הבסיס לחופש האקדמי של המרצים, ומאידך גיסא, אותו חופש עלול לפגוע בנכונותם של סטודנטים להביע דעות מנוגדות. המאמר בוחן את מעמדן של מרצים למשפטים כאינטלקטואלים ציבוריים, ומזהה תופעה של "נטישת זהות אישית" בקרב סטודנטים, הנוטים לשנות את דעותיהם כדי להידמות למרציהם. לשם העשרת הדיון המאמר סוקר את התמודדותה של האקדמיה האמריקנית עם משבר חוקתי דומה בעקבות פסק דין *Dobbs*, ומציג אסטרטגיות שונות שהתפתחו בתגובה על אתגרים דומים. בהתבסס על תובנות אלו, המאמר מציע פתרונות מעשיים לקידום גיוון אינטלקטואלי במוסדות האקדמיים ללא הגבלת החופש האקדמי של המרצים.

* תלמידה לתואר שלישי, בית ספר הארי רדזינר למשפטים, אוניברסיטת רייכמן; בוגרת תואר ראשון במשפטים (LL.B.) ומוסמכת תואר שני במשפטים, טכנולוגיה וחדשנות עסקית (M.A.), אוניברסיטת רייכמן.

** בוגרת תואר ראשון במשפטים (LL.B.), המכללה האקדמית ספיר; עורכת דין במשרד ארנון, תדמור-לוי.

מאמר זה הוצג בכנס "משפט וחברה בצל מלחמה וקייטוב" – הכנס השנתי של האגודה הישראלית למשפט וחברה לשנת 2025, שנערך ב-30.1.2025 במרכז האקדמי פרס. ברצוננו להודות לפרופ' רונן קרייטנשטיין ולד"ר עמוס ישראל-פליסהאור על ההערות המועילות, אשר תרמו רבות למאמר. תודתנו גם לעו"ד שחר פרידמן ולמערכת כתב העת **משפט ועסקים** על הליווי המסור לאורך תהליך הפרסום.

מבוא

- פרק א : האקדמיה בחברה הישראלית
1. חופש אקדמי וביקורת ציבורית
 2. האם החופש האקדמי הוא חזות הכל?
- פרק ב :
1. השפעת דמות המרצה למשפטים על הפלורליזם בכיתה
 - (א) דמות המרצה למשפטים כאינטלקטואל ציבורי
 - (ב) האינטלקטואל הציבורי כמתנגד
 - (ג) האינטלקטואל הציבורי כהוגה דעות
 - (ד) האינטלקטואל הציבורי כמומחה
 - (ה) האינטלקטואל הציבורי כ"כוכב-על" תקשורתי
 2. היחסים בין חופש אקדמי לפלורליזם סטודנטיאלי : כלים שלובים או חרב פיפיות?
- פרק ג : מבט השוואתי על אנשי האקדמיה
1. אנשי האקדמיה כעובדי ציבור
 2. מקרה בוחן : מהפכה שנולדה מהפלה
- פרק ד : הצעה לפתרון
- במקום סיכום : מבט לעתיד

מבוא

מאז הציג שר המשפטים יריב לוין את הרפורמה המשפטית, בחודש ינואר 2023,¹ מתקיים דיון ער ומתמשך בנושא בקרב החברה הישראלית.² בימים אלו נדמה שלהיות

- 1 טובה צימוקי "רפורמת המשפט של לוין: ביטול עילת הסבירות ופסקת התגברות ברוב של 61" **כלכליסט** (4.1.2023) <https://did.li/nq9lw>.
- 2 בתיה גלעד "אהרן ברק בכנס משפט ציבורי: הדמוקרטיה שלנו על סף התמוטטות" **מעריב** (4.12.2025) <https://did.li/dYuDN>; "נאום נשיא בית המשפט העליון, השופט יצחק עמית בכנס העמותה למשפט ציבורי" **הרשות השופטת** (מערך הדוכרות וההסברה 7.12.2025) <https://did.li/x0WgT>; ברק מדינה "התוכנית להחלשת הביקורת השיפוטית: הערכה ביקורתית" **פורום עיוני משפט: תגובות מוקדמות** מזו (2023) <https://katr.net/5fd307>; יחיאל אורן-הרוש "הרפורמה במערכת המשפט: כתב הגנה" **השילוח** 33, 47 (2023). על מרכזיותו של הנושא בשיח הציבורי גם כעבור שלוש שנים ראו שמואל רוזנר ונוח סלפקוב **מדד JPII לחברה הישראלית – פברואר 2026** (המכון למדיניות העם היהודי 2026) <https://katr.net/62cb35>. מהמדד עולה כי הרפורמה המשפטית דורגה כנושא השני בחשיבותו בשיקולי ההצבעה בקרב כלל הציבור.

סטודנטים למשפטים הוא דבר מורכב, שכן כסטודנטיות אנו עדות לשיח אקדמי המושפע מהמתח הציבורי סביב הרפורמה, דבר המעלה שאלות על תפקידה של האקדמיה בעיתות משבר.

לפני עידן הרפורמה נחשב המרצה דמות ממלכתית. ירידת הממלכתיות הייתה תהליך הדרגתי שקדם לרפורמה,³ ואשר הרפורמה האיצה והעצימה. כיום ניתן לראות כי מרצים רבים למשפטים באקדמיה נהפכו ל"כוכבים" של ממש. כך, למשל, לאחר השיעור הסטודנטים והסטודנטיות פוגשים את מרציהם בחדשות, בכתבות ואפילו בהפגנות. השינוי שחל בדמות המרצה למשפטים – מדמות שעיקר תפקידה הוא הוראה והכשרה משפטית לדמות המשלבת את תפקידה האקדמי עם מעורבות ציבורית פעילה – מעלה שאלות על האיזון הראוי בין החופש האקדמי לבין אחריותה של האקדמיה להבטחת פלורליזם.

בפרק א נבחן את היחסים שבין האקדמיה לחברה הישראלית. במהלך הפרק נציג את תפקידה של האקדמיה בביקורת הציבורית, בייחוד בעידן הצפת המידע ולנוכח הישענותו הרבה של בית המשפט העליון על כתיבתם של אנשי האקדמיה.⁴ נוסף על כך נסקור את החופש האקדמי, המעוגן בסעיף 15 לחוק המועצה להשכלה גבוהה, התשי"ח-1958, ונציג את התייחסותה של הפסיקה לשאלה אם החופש האקדמי הוא חזות הכל.⁵ כחלק מסקירת החופש האקדמי נדון בשאלה אם נדרשת הפרדה בין חופש אקדמי מקצועי, הכולל מחקר והוראה, לבין חופש אקדמי לבר-מקצועי, המתבטא בפעולה פוליטית-חברתית.⁶ דיון זה מתבקש בשל טשטוש הגבולות בין השניים. בפרק ב תובא התייחסות לפגיעה בפלורליזם בקרב הסטודנטים עקב השתנות דמותו של המרצה למשפטים. ראשית, נבחן את דמות המרצה למשפטים בעידן הנוכחי. בעבר הלא-רחוק התאפיינו היחסים בין מרצים לסטודנטים בריחוק ובמדרג ברור. השיטה הסוקרטית, המעודדת דיאלוג ביקורתי, מהווה חלק ממארג החינוך המשפטי בפקולטות בישראל, ומעלה שאלות על האיזון שבין פיתוח חשיבה משפטית לבין השפעתן של עמדות המרצה על השיח הכיתתי.⁷ הפלורליזם באקדמיה מהווה תנאי מהותי למימוש החופש האקדמי, המאפשר ריבוי דעות. עולה השאלה אם השיטה הסוקרטית אכן מעודדת פלורליזם אמיתי או שמא מדובר בהשתתפות מדומה שבמסגרתה הסטודנט מנסה נואשות להתאים את דעותיו לאלה של המרצה. בחלקו

3 גדי טאוב ניידיים ונייחים: מאבקן של האליטות נגד הדמוקרטיה הישראלית 64 (2020); חיים שיין "הקוד האתי יפעל בשם האיזון" היום (12.6.2017) <https://did.li/Gfhba>. על ירידת הממלכתיות של דמות המרצה נדון בהרחבה להלן בפרק א.

4 אמנון רובינשטיין יצחק פשה סדקים באקדמיה: חופש אקדמי, עצמאות האוניברסיטה, מעמד הסטודנט והזכות להשכלה גבוהה 140 (2014).

5 בג"ץ 7793/05 אוניברסיטת בר-אילן נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד סד (3) 1 (2011).

6 חיים גנז "חופש אקדמי" עיוני משפט יב 415 (1987).

7 דנקן קנדי "חינוך משפטי כהכשרה להיררכיה" מעשי משפט ט 17, 17 (2017). ראו גם אורית קמיר "חינוך משפטי שתכליתו פיתוח פְּבוֹד מְחִיָּה מקצועי אישי: הזמנה לטיול בארץ הפלאות" המשפט יט 189, 207 (2014).

השני של הפרק נבחן את הפלורליזם כחרב פיפיות. מצד אחד של החרב, הפלורליזם הוא הבסיס לחופש האקדמי של המרצים להביע את דעותיהם בחופשיות. אך מצידה האחר של החרב, אותו פלורליזם עלול גם לפגוע בנכונותם של הסטודנטים להביע מגוון של דעות באקדמיה. זאת, משתי סיבות עיקריות. האחת היא שפלורליזם אמיתי אינו מבוסס רק על עידוד מגוון דעות וקבלת השונה, אלא יש ליצור מערכת יחסים אקטיבית בין הקבוצות השונות בחברה, שתוביל לידיעה והבנה עמוקה של השוני.⁸ הסיבה האחרת היא תופעת "נטישת הזהות האישית" בקרב סטודנטים למשפטים. נראה כי אף אם הסטודנטים מגיעים עם זהות פוליטית מעוצבת, הם נוטים לשנותה עקב הרצון להידמות למרצה שהם מעריכים. נטישה זו מושפעת גם מפערי הידע בין המרצים לסטודנטים, המונעים את האחרונים מלבחון בצורה ביקורתית את המציאות המשפטית המועברת על ידי המרצה, אשר מושפעת באופן בלתי נמנע מדעותיו האישיות והפוליטיות.⁹

בפרק ג נשווה בין אנשי האקדמיה לבין עובדי ציבור במדינת ישראל. כידוע, על עובדי ציבור להימנע מהבעת דעה פוליטית באופן פומבי, בשל החשש שהדבר יפגע באמון הציבור. אולם, בעוד על עובדי ציבור בדרגים בכירים חלות מגבלות מסוימות בנוגע לפעילות פוליטית, המצב באקדמיה מורכב יותר, בשל הצורך להבטיח חופש אקדמי. בפתחו של פרק זה נציג את סוגיית מעמדה של האקדמיה כמוסד ציבורי מובהק, ונתייחס למעמדן הייחודי של האוניברסיטאות הפרטיות והמכללות. בשלב הראשון נשווה בין אנשי האקדמיה לעובדי ציבור בישראל (עובדי המדינה, הרשויות המקומיות והתאגידים הציבוריים). אנו סבורות כי קיים היגיון באיסור המוטל על עובדי הציבור להביע דעות פוליטיות או ביקורתיות כלפי הממשל באופן פומבי. אולם זעמם של עובדי הציבור עקב שלילת זכותם הטבעית להתבטא בחופשיות ולהפגין מעלה תהיה אם נכון להמשיך עם ההיגיון הזה ולהחילו גם על המרצים באקדמיה.¹⁰ בשלב השני נשווה בין המרצים למשפטים בישראל לאלה שבארצות הברית.¹¹ דוגמה בולטת לדילמה זו בהקשר האמריקני היא תגובת הקהילה האקדמית המשפטית על פסק הדין בעניין *Dobbs* מיוני 2022, שבו הפך בית המשפט העליון בארצות הברית את הלכת *Roe v. Wade*.¹² פסיקה זו עוררה גל תגובות מצד מרצים למשפטים, ומשקפת את המתח שבין אחריותם האקדמית לבין מעורבותם בשיח הציבורי בסוגיות בעלות אופי פוליטי מובהק.

8 Diana L. Eck, *What Is Pluralism?*, THE PLURALISM PROJECT, HARVARD UNIV., <https://did.li/DCpUY>.

9 שם.

10 סמדר פרידמן "על חופש ההפגנה של עובדי הציבור בישראל" *ICON-S-IL Blog* (3.4.2023) <https://did.li/3wG6q>.

11 אהרן ברק "שיטת המשפט בישראל – מסורתה ותרבותה" *הפרקליט* מ' 197, 203 (1992).

12 *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973); *Dobbs v. Jackson Women's Health Org.*, 597 U.S. 215 (2022).

בפרק ד אנו מציעות למוסד האקדמי כמה דרכי פעולה אפשריות ומעשיות, שיוכלו להבטיח פלורליזם וגיוון אינטלקטואלי. נוסף על כך נציע כלים אחדים שיוכלו להוות עזר למרצים בהתמודדותם עם הדילמה שבין שמירה על אחריותם האקדמית לבין הרצון להשפיע על דעת הציבור ולהוביל לשינוי. פתרון זה נוגע הן במוסד האקדמי והן במרצים עצמם, ויוצא מנקודת הנחה שהאקדמיה היא סך כל אנשיה.

פרק א: האקדמיה בחברה הישראלית

הקמת אוניברסיטאות בישראל הייתה חלק בלתי נפרד מהחזון הציוני. כבר בשנת 1913 הציג חיים ויצמן את חזונו בדבר הקמה הדרגתית של אוניברסיטאות ומכוני מחקר. קידום הידע האנושי באמצעות חיפוש מתמיד אחר האמת, הפצת ידע בחברה, חינוך והכשרת מנהיגות הם רק חלק מהיעדים המרכזיים של האוניברסיטאות בישראל.¹³ בהקשר הדמוקרטי האקדמיה אינה רק מוסד להעברת ידע, אלא מנגנון ביקורת חיוני. תרומתה מתבטאת בשני היבטים מרכזיים: ראשית, יצירת ידע מעשי המקדם את החברה והמדינה; שנית, פיתוח כלים לחשיבה ביקורתית, שכן האקדמיה תופסת את עצמה כישות המקיימת יחס ביקורתי כלפי החברה הכללית.

אנו ניצבים ברגע מכריע בנוגע לדמותה ועתידה של האקדמיה. בעוד שבעבר נתפסו ההיבטים האמורים כמשלימים, כיום האקדמיה מתמודדת עם לחצים חיצוניים ופנימיים המבקשים להדגיש את תפקידה הביקורתי, ולהשתמש בביקורת זו לא רק ככלי אינטלקטואלי, אלא כאמצעי ישיר לקידום שינוי חברתי.¹⁴

1. חופש אקדמי וביקורת ציבורית

במדינה דמוקרטית מתקיימות לרוב ביקורת פורמלית וביקורת ציבורית. ביקורת שיפוטית היא דוגמה מובהקת לביקורת פורמלית, המוגדרת כהליך הערכה של פעולות ותוצרים של הרשות המבצעת, הנעשה על ידי גורם בעל סמכות השפעה שאינו כפוף לה מבחינה מדרגית.¹⁵ לצידה מתקיימת ביקורת ציבורית לא פורמלית, הכוללת מגוון של אמצעים להשפעה על החלטות המופעלים על ידי גורמים בחברה האזרחית.¹⁶

13 אורי קירש מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל – סוגיות, מאפיינים והיבטים ייחודיים 44 (מוסד שמואל נאמן 2014).

14 יובל לזין "להחזיר את האמת לאקדמיה: מודל חדש לשינוי מבפנים" מידה (3.11.2024) <https://did.li/XotgT>.

15 יואב דותן ביקורת שיפוטית על שיקול דעת מינהלי כך א 59 (2022).

16 שם, בעמ' 89.

האקדמיה ממלאת תפקיד מרכזי בביקורת הציבורית. היא משפיעה באופן ישיר על דעת הקהל והמערכת המשפטית, ובכך תורמת לעיצוב הערכים החברתיים.¹⁷ בהתאם לחלוקה האמורה ניתן לסווג את אמצעי הביקורת לשני סוגים עיקריים: האחד הוא המנגנונים הפרלמנטריים והפוליטיים הפורמליים, ובראשם הכנסת, שמחזיקה באמצעי פיקוח ובקרה על פעולות הממשלה;¹⁸ והאחר הוא המנגנונים הלא-פורמליים, שעיקרם ארגונים ועמותות ציבוריות, אמצעי התקשורת ודעתו של הציבור, שהוא הריבון.¹⁹ אף שלביקורת הציבורית אין סמכות פוזיטיבית להתערב ישירות בהחלטות שלטוניות, יש לה השפעה מכרעת על קבלת ההחלטות, והיא חיונית להבטחת השיטה הדמוקרטית.²⁰

לאקדמיה יש ייעוד דמוקרטי, שכן היא מהווה תשתית קריטית לפיתוח חופש מחשבתי אצל האזרחים. המחקר האקדמי (הנגיש והחשוף לעיני הציבור) מהווה מקור ידע מקצועי ואמין שבעזרתו אזרחים מן השורה יכולים להתמודד בעין ביקורתית עם הצפת המידע, ולבסס את דעותיהם בצורה מיטבית.²¹

מעורבותה של האקדמיה בשיח הציבורי ניכרת בכמה מישורים. במישור של אמצעי התקשורת ניתן לזהות מגמה הולכת ומתחזקת של מעורבות אקדמית בשיח התקשורתי-המשפטי, שבמסגרתה מרצים וחוקרים מפרסמים טורי דעה וכתבות במדורי המשפטים, ואף מתראיינים בגופי התקשורת המרכזיים. מאחר שרוב פְּתָבֵי המשפט בתקשורת אינם אנשי אקדמיה, נוכחותם של האחרונים בתקשורת מהווה תרומה ייחודית המאפשרת העמקה בסוגיות משפטיות מורכבות.²² חשוב להדגיש כי מגמה זו של מעורבות

17 ריקי שיו "עצרו את המהפכה בלעדית": על השמעתו ומשטורו של שיח הצדק החלוקתי והזכויות החברתיות" **מעשי משפט** ב' 185, 187 (2009).

18 דותן, לעיל ה"ש 15, בעמ' 78. עם זאת, מחקרים מצביעים על ירידה משמעותית ביעילותו של הפיקוח הפרלמנטרי. ראו חן פרידברג וראובן חזן **פיקוח הכנסת על הממשלה: תמונת מצב והצעה לרפורמה** (מחקר מדיניות 77, המכון הישראלי לדמוקרטיה 2009). ראו גם בל יוסף "פיקוח פרלמנטרי" 2 (תכל'ס: מחקרים בקטנה, תְּקִלִית – המכון למדיניות ישראלית, דצמבר 2023) <https://did.li/edKmC>: "מזה שנים רבות ידוע וברור בישראל כי הפיקוח הפרלמנטרי על הממשלה הוא חלקי וחלש. בשל שורה ארוכה של קשיים, הכנסת אינה מצליחה להיות עצמאית ובמקרים מסוימים גם לעומתית כלפי הממשלה, על מנת להצליח לפקח עליה כראוי".

19 דותן, לעיל ה"ש 15, בעמ' 78.

20 שם, בעמ' 89.

21 אריק כרמון, חנוך דגן ומרדכי קרמניצר "הסדרת משילות ההשכלה הגבוהה בישראל: אתגרים והמלצות" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (חוות דעת שנשלחה לוועדה להסדרת המשילות של ההשכלה הגבוהה) 26.5.2014 <https://did.li/6K7gT>.

22 ראו, למשל, רבקה ווייל "קופת השרצים התלויה מאחורי דרעי לא פוסלת אותו מלכהן כשר" **גלובס** (29.12.2022) <https://did.li/hbMOF>; נטעאל בנדל "הפרופסור הבכיר למשפטים עולה להתקפה: 'בג"ץ הופך את עצמו לממשלה שנייה'" **היום** (26.1.2023) <https://did.li/PxG6q>; יניב רוזנאי "הדין הקיים לא נותן מענה מספק למקרה אדלשטיין"

אקדמית גוברת בשיח הציבורי אינה תופעה שנולדה עם הרפורמה המשפטית. עוד בטרם הוצגה תוכנית הרפורמה בינואר 2023, היה אפשר לזהות שחיקה הדרגתית בממלכתיות של המרצים, שבאה לידי ביטוי הן בביקורת על האקדמיה המשפטית כמקבץ בעל מעורבות אידאולוגית המגן על אינטרסים מעמדיים תחת מעטה של שיח מומחים,²³ והן בנטייה של מרצים להשתמש בכמה האקדמית לביטוי דעות אישיות מעבר לנדרש מתוכן הקורס.²⁴ על רקע זה ניתן לטעון כי הרפורמה המשפטית לא יצרה שינוי פתאומי בדמות המרצה, אלא שימשה זרז שחשף והעצים תהליך שכבר היה בעיצומו – מעבר ממרצה וחוקר המצמצם את עצמו לתחום מומחיותו לאינטלקטואל ציבורי הפועל בזירה הרחבה. עדות לכך ניתן למצוא במעורבותם הגלויה של מרצים למשפטים בשיח הציבורי סביב הרפורמה באמצעות פרסום עמדות קולקטיביות בתקשורת והקמת ארגונים פעילים במיוחד לצורך זה.²⁵ ההכרה בתהליך הדרגתי זה חשובה להבנת הדיון שיבוא בהמשך בפרק ב, שכן היא מבחינה כי הסיכון לפלורליזם בכיתה אינו תוצר מקרי של משבר פוליטי חולף, אלא ביטוי של מבנה מוסדי ונטייה מושרשת.

גם ועדות הכנסת, שנחשבות מנגנון ביקורת פורמלי, מתייחסות בכובד ראש לדעתה של האקדמיה. הדבר בא לידי ביטוי בנוכחותם של מרצים וחוקרים מהאקדמיה בוועדות הכנסת השונות. אלה מוזמנים מכמה סיבות אפשריות – מתוקף פעילות ציבורית שהם מנסים לקדם, מתוקף חברותם בפורום או עמותה ציבוריים, מתוקף היותם חוקרים חלוצים בתחומם שיכולים לשמש לפיכך אוטוריטה מקצועית, וכיוצא באלה.²⁶

הבטחת חופש הביטוי כזכות יסוד חוקתית מאפשרת לציבור להביע ביקורת חופשית על רשויות השלטון,²⁷ ועל כן קיימת הצדקה לכך שמערכת המשפט תפרוש את כנפיה על האקדמיה, בדומה להגנה שהיא מעניקה לאמצעי התקשורת. חיזוק לכך ניתן למצוא בדבריו של ג'ון הארט אילי, פרופסור אמריקני למשפט חוקתי שדגל בביקורת שיפוטית המחזקת את הדמוקרטיה. לטענתו, תפקידו של בית המשפט הוא לשמר את כללי המשחק הדמוקרטי, כמו שופט במשחק ספורטיבי המקפיד על כללי

מעריב (25.3.2020) <https://did.li/8I9Iw>; אדם שנער "לבטל את 7א" **הארץ** (25.2.2021) <https://did.li/YzEDN>.

23 טאוב, לעיל ה"ש 3, בעמ' 64.

24 שיין, לעיל ה"ש 3.

25 אורי סלע "185 מרצים למשפטים נגד הרפורמה של לוי: 'מהפך בשיטת הממשל' וואלה (24.1.2023) <https://did.li/AUAmC>. ראו גם "קצת על הפורום" **פורום המרצים והמרצים למשפטים למען הדמוקרטיה** <https://did.li/9gvDN>.

26 ראו, לדוגמה, מכתב מד"ר תהילה שוורץ אלטשולר, ראש פרויקט "ממשל פתוח", המכון הישראלי לדמוקרטיה, לניצן סלומינסקי, יושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט, בעניין "דיון בנושא הטמעת חוק חופש המידע והצורך בחיזוק יחידת חופש המידע והממונים על העמדת מידע לציבור" (18.6.2015) <https://did.li/qsXgT>.

27 בג"ץ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שרי-הפנים, פ"ד ז 871 (1953).

המשחק.²⁸ האקדמיה, כמרחב האמור לעודד ביטוי חופשי וחשיבה ביקורתית, מהווה כלי חיוני בקיומה של ביקורת ציבורית, וראוי שבית המשפט יגן על חירותה לעשות כן.

2. האם החופש האקדמי הוא חזות הכל?

אקדמיה השואפת למימוש מיטבי אמורה להתבסס על סקרנות אינטלקטואלית, חקירה רציונלית ויצירת ידע החשוף לעיני החברה באופן חופשי. החופש האקדמי מאפשר את הגשמתם של יעדים אלו, והוא עמוד השדרה של אקדמיה מתפתחת, מתקדמת ומתחדשת.²⁹ עם זאת, למרות חשיבותו הרבה, קיימת אי-הסכמה ביחס להגדרת המושג "חופש אקדמי". השיח המשפטי והאקדמי הער בנושא מעיד על עמימות מתמשכת בנוגע לגבולותיו ולתחולתו.

חוק המועצה להשכלה גבוהה מעגן את עקרון העצמאות המוסדית של מוסדות ההשכלה הגבוהה בניהול ענייניהם האקדמיים והמנהליים תחת המונח "חופש פעולה".³⁰ חופש זה מכונה "חופש אקדמי".³¹ קיימת חשיבות רבה לעצמאותו של המוסד האקדמי בניהול ענייניו המנהליים והמחקריים, במנותק מגוף חיצוני העוזר לו במימונו,³² שכן רק באמצעות החופש האקדמי יצליח המוסד האקדמי למלא את תכליתו במחקר ובהוראה.

סעיף 15 לחוק המועצה להשכלה גבוהה אינו מתייחס במפורש לחופש האקדמי האישי, מה שמעלה ספקות באשר לתוקפו החוקי של חופש זה. נבו גורס כי חופש אקדמי אישי מוגן במסגרת החופש האקדמי המוסדי, מתוך תפיסה שרק באמצעות הגנה זו יצליח המוסד למלא את תפקידו בקידום המחקר המדעי והרחבת הידע.³³ גישה נוספת מציעה לראות בחופש האקדמי האישי חלק אינהרנטי מהזכות לחופש הביטוי הכללי.³⁴ לעומתן, קיימת גישה שלישית, הרואה בחופש האקדמי האישי ערך טבעי מוגן העומד בפני עצמו, ולכן הוא נחשב חירות ייחודית שראוי להגן עליה באופן עצמאי, בנפרד מחופש הביטוי.³⁵ העדר ההתייחסות בחוק מעלה תהייה בנוגע להיקף

28 JOHN HART ELY, DEMOCRACY AND DISTRUST: A THEORY OF JUDICIAL REVIEW 103 (1980).

29 אמנון רובינשטיין "חופש הביטוי האקדמי" משפט ועסקים יג 11, 12 (2010).

30 ס' 15 לחוק המועצה להשכלה גבוהה.

31 מבקר המדינה דוח ביקורת על מערכת ההשכלה הגבוהה 287 (2009).

32 יצחק (יאני) נבו "שני דגמים של חופש אקדמי: המקרה הישראלי" תרבות דמוקרטית 9, 137, 139 (2005).

33 שם, בעמ' 140. אמירה זו אוזכרה גם בבג"ץ 5480/14 ועד ארגון הסגל האקדמי הבכיר באקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים נ' המועצה להשכלה גבוהה, פס' 86 לפסק הדין של השופט סולברג (אר"ש 10.11.2016).

34 רובינשטיין, לעיל ה"ש 29, בעמ' 18.

35 ע"פ 2831/95 אלבה נ' מדינת ישראל, פ"ד נ(5) 221, 335 (1996). יש לציין כי אמירה זו היא של השופט טירקל, שהיה אומנם בעמדת מיעוט לעניין המסקנה שהמאמר שבו עסק

הזכות לחופש אקדמי אישי של אנשי האקדמיה – האם ראוי להעניק לה הגנה כמו לזכות לחופש הביטוי, אשר כל אזור זכאי לה, או שמא ראוי להעניק לה הגנה מוגברת בהשוואה לזו הניתנת לזכות לחופש הביטוי?³⁶ מצד אחד, אם מדובר בזכות טבעית שעומדת בפני עצמה ואשר נדרש להגן עליה מכל משמר, אזי ניתן להסיק כי ראוי להעניק הגנה מוגברת להתבטאויות של אנשי אקדמיה. מצד אחר, אם מדובר בזכות הנגזרת מחופש הביטוי, אזי לא ייתכן שיתקיים הבדל בין אזורי המדינה בשל משלח ידם.

הגישות השונות ביחס למעמדו של החופש האקדמי האישי מערימות קשיים על המנסה להגדירו בצורה מדויקת. לדעתו של גנז, כדי להבין מה החופש האקדמי האישי כולל בתוכו, יש לערוך הפרדה בין חופש אקדמי מקצועי, המתייחס למחקר ולהוראה, לבין חופש אקדמי לבר-מקצועי, המתבטא בפעולה פוליטית-חברתית.³⁷ אנו מסכימות עם אמירה זו.

חופש אקדמי מקצועי מעניק את החירות לכל אקדמאי באשר הוא – מבכיר הפרופסורים ועד החוקר הזוטא – לפעול ללא התערבות מוסדית או שלטונית בפעילותו האקדמית הנוגעת בפרסום, במחקר או בהוראה.³⁸ כך, למשל, האקדמאי רשאי לבחור את נושאי המחקר וההוראה ואת השיטה להעברת החומר לתלמידיו. הגדרה זו מתמקדת בהגנה על חירותו של האקדמאי לא רק מפני התערבות של המוסד שבו הוא מועסק, אלא גם מפני כל התערבות חיצונית. כאשר עוברים לדון בגבולותיו של החופש האקדמי המקצועי, ההגדרה הברורה מיטשטשת, ומתגלות כמה גישות שונות. לדעת גנז, ראוי שלאנשי האקדמיה, לפחות לבכירים שביניהם, לא תהיה כל הגבלה מקצועית, משום שהם האוטוריטה המקצועית בתחומם. זאת, למעט הגבלה לסטנדרטים של רציונליות, מקצועיות ומוסר.³⁹ רובינשטיין, לעומתו, גורס כי יש להנהיג בישראל התערבות בדמות בקרה על ידי עמיתים אקדמיים (peer review), שתפקידם לוודא כי הסילבוסים בלימודי החובה ישקפו את מגוון הדעות. באופן זה, לדעת רובינשטיין, יוכלו הסטודנטים לפתח יכולות של חשיבה ביקורתית.⁴⁰ בעבר קבע בית המשפט העליון כי הוא לא יתערב בפעולותיו של איש אקדמיה ולא יגביל את החופש האקדמי המקצועי שלו, גם אם פעולותיו אינן מוצאות חן בעיני השלטון.⁴¹

הערעור הוא מאמר אקדמי, אולם אין להסיק מכך שגם דעתו על מעמדו של החופש האקדמי דינה להידחות.

36 ראו להלן בפרק ג.

37 גנז, לעיל ה"ש 6.

38 רובינשטיין, לעיל ה"ש 29, בעמ' 19–20.

39 גנז, לעיל ה"ש 6, בעמ' 426 ו-430.

40 רובינשטיין, לעיל ה"ש 29, בעמ' 38 ו-42.

41 בג"ץ 291/74 בילט נ' הרב הראשי לישראל, פ"ד כט(1) 98, 102 (1974). פסק הדין אומנם עוסק בסמכותה של מועצת הרבנות הראשית להעניק ייעוץ פוליטי, אך השופט

חופש אקדמי לבר-מקצועי משמעותו החירות של האקדמיה ככלל ושל מרציה בפרט לקיים פעילות ציבורית בנוגע לנושא פוליטי-חברתי. הפעילות החברתית-הפוליטית יכול שתהיה קשורה לתחומי ההתמקצעות של מרצי האקדמיה ויכול שתהיה מנותקת מהם. כאשר הפעילות קשורה לאחד מתחומי ההתמקצעות, עשויה להתקיים הגנה תחת עקרון החופש האקדמי.⁴² ביחס לחופש הבר-מקצועי יש לחדד שאלה נוספת: האם מידת ההגנה הניתנת לאקדמאי משתנה בהתאם לקרבה שבין נושא ההתבטאות לתחום מומחיותו? בשיח האקדמי ניתן לזהות שתי גישות מתחרות. הגישה "המצמצמת" גורסת כי כאשר אנשי אקדמיה מתבטאים כאזרחים בנושאים שאינם קשורים למומחיותם המקצועית, הם אינם חוסים תחת הגנת החופש האקדמי, ועליהם להסתמך על הזכות הכללית לחופש הביטוי הנתונה לכל אזרח. הגישה "המרחיבה", לעומתה, מצדדת בהגנה רחבה על התבטאויות של אנשי אקדמיה גם מחוץ לגבולות מומחיותם הדיסציפלינרית.⁴³ בסיסה של הגישה המרחיבה הוא עמדת ה-AAUP משנת 1940, שלפיה כאשר מרצים מדברים או כותבים כאזרחים, עליהם להיות חופשיים מצנזורה מוסדית או ממשמעת.

אנדרסקו, אשר מגן על הגישה המרחיבה, מזהה כשל יסודי בבסיס הגישה המצמצמת. לגישתו, הגישה המצמצמת נשענת על הנחה שניתן לתחום בכירור את גבולות המקצוע ולהבחין בין התבטאות מקצועית להתבטאות שאינה כזו, אולם הבחנה זו קשה ביותר לתרגום למדיניות הניתנת לאכיפה. אנדרסקו מדגים קושי זה באמצעות תחומי מדעי הרוח והחברה, שבהם הגבול בין התבטאות מקצועית לאזרחית מטושטש במיוחד. כך, הוא מציין כי היסטוריונים, מדעני מדינה, סוציולוגים ואף משפטנים יכולים לטעון לזיקה מקצועית למגוון רחב של סוגיות חברתיות, פוליטיות ותרבותיות. במקרים אלו קשה לקבוע באופן חד אם מדובר בהתבטאות מקצועית או אזרחית,

קיסטר העלה טענה זו במסגרת השוואה בין פעולות ייעוץ של כוהני דת ומנהיגים דתיים לבין פעולותיו של פרופסור באוניברסיטה בפרסום מאמרים.

42 גנו, לעיל ה"ש 6, בעמ' 422. גנו מציג את דעתם של גולדשטיין וחומסקי, שטוענים כי עיסוק בתחומים מסוימים (כגון כימיה ובלשנות) אינו עושה את העוסקים בהם לכשירים במיוחד בתחום הפוליטי, ועל כן אין מקום לייחודיות בחירויות ובאחריות הפוליטית של אנשי האקדמיה. גנו טוען כנגד זה כי אומנם כימיה ובלשנות אינן רלוונטיות במיוחד לעיסוק הפוליטי, אולם רמת העיסוק במקצועות הללו באקדמיה עושה את העוסקים בהם לבעלי חשיבה שיטתית וכושר ביקורתי, ותכונות אלו עשויות לתרום לרמת הדיון הפוליטי. דיון זה מעניין במיוחד אף בשל כך שאחת ממובילות המחאה נגד הרפורמה המשפטית, שקמה ברסלר, היא דוקטור לפיזיקה מהטכניון ופרופסורית חברה במכון ויצמן למדע.

43 להגדרת שתי הגישות ראו Liviu Andreescu, *Individual Academic Freedom and the Restrictive View*, 59 EDUC. THEORY 562–563 (2009). הגישה המצמצמת (restrictive view) מוצגת שם, בעמ' 562, ואילו הגישה המרחיבה (extensive view) מוצגת שם, בעמ' 562–563. לעמדת ה-AAUP משנת 1940 ראו, Am. Ass'n of Univ. Professors, *1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure*, <https://did.li/Spesl>, המצוטט אצל Andreescu שם, בעמ' 564.

וההבחנה נהפכת למורכבת במיוחד ליישום במסגרת נורמטיבית מחייבת. מעבר לכך, אנדרסקו מוסיף כי הגבלת השיח הלבן-מקצועי עלולה ליצור אפקט מצנן שיפגע בסופו של דבר גם בחופש המקצועי עצמו, שכן האקלים הכללי של הרתעה אינו עוצר בגבולות הדיסציפלינה. לבסוף, ובנקודה שיש לה משקל מיוחד לענייננו, אנדרסקו מבחיר כי הבחירה בין שתי הגישות אינה שאלה של עקיבות מושגית, אלא שאלה של מדיניות ראויה בהקשרים מוסדיים ספציפיים.⁴⁴

לדעתנו, תובנותיו של אנדרסקו נכונות שבעתיים ביחס למרצה למשפטים, ומתחדדות עוד יותר בהקשר הישראלי של השנים האחרונות. ראשית, קשה לאתר נושא ציבורי שניתן לומר כי הוא "מחוץ לתחום" הדיסציפלינה המשפטית: המשפט נוגע מעצם מהותו בממשל, בביטחון, בזכויות יסוד, בחברה ובשינויים בה. שנית, ובאופן ספציפי לשיח סביב הרפורמה המשפטית, הנושאים שהמרצים מתבטאים עליהם – עצמאות שיפוטית, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית – הם לב ליבה של הדיסציפלינה המשפטית. השאלה אם מרצה למשפטים המתבטא בנושאים אלו מדבר כ"מרצה" או כ"אזרח" היא לפיכך שאלה שקשה להשיב עליה. ניתן להמחיש קושי זה באמצעות דוגמה מן המציאות הישראלית. בנובמבר 2025 התפרץ חבר הכנסת אלמוג כהן לשיעור במדעי המחשב באוניברסיטת בן-גוריון בטענה כי המרצה חרג מגדרי תחומו ועסק בנושאים פוליטיים.⁴⁵ במקרה זה, שבו התבטאויותיו של המרצה עסקו בנושא שניצב בבירור מחוץ לגבולות הדיסציפלינה של מדעי המחשב, היה אפשר לכאורה ליישם את הגישה המצמצמת. אולם בתחום המשפטים גבול זה אינו קיים כלל. מכאן, ובהתאם לקביעתו של אנדרסקו כי הבחירה בין הגישות היא שאלת מדיניות הקשרית, נראה כי ממד זה של דמות המרצה למשפטים – היותו גם אינטלקטואל ציבורי הפועל בתחום שגבולותיו המקצועיים עמומים מעצם טיבם – הוא שמחריף את המתח שאנו מבקשות לבחון בפרק הבא.

סוגיה שיש לחדד נוגעת בסוג הפעילות הנעשית על ידי איש האקדמיה. עולה התהייה אם ההגנה של חופש אקדמי בנוגע לפעילות חברתית-פוליטית צריכה לפרוש את כנפיה על כל סוג של התבטאות. בין ההתבטאויות השונות ניתן לכלול השתתפות

44 לכלל ההבחנה ראו שם, בעמ' 568 : "[M]ost academics in the variety of fields that can be grouped under this category could easily identify a reasonable professional interest in making statements on an indefinitely broad range of social, political, and cultural issues." לאזכור מפורש של המשפטנים בהקשר זה ראו שם : "Affiliation with an extremist organization... may be considered a professional act by a historian, a political scientist, or a sociologist, but also by a legal scholar" : 572 "Sanctions against academics' apolitical speech may turn out to have a chilling effect, impairing the professional work of academics..." למסקנה כי מדובר בשאלה של מדיניות ראויה ראו שם, בעמ' 559 (תקציר) : "[T]he choice between the two definitions of academic freedom is a question of sound policy in specific institutional contexts, rather than a matter of conceptual consistency"

45 מיכל מרנץ "ח"כ אלמוג כהן התפרץ לשיעור באוניברסיטה, במחאה על דברי המרצה ברשתות" דבר (13.11.2025) <https://katze.net/4bb930>

במחאות או בהפגנות, הבעת דעה בעל פה או בכתב, וכן קיום שיח פוליטי-חברתי כחלק ממהלך השיעור. לדעתנו, יש הבדל בין הבעת דעה במדיה חברתית, בכתובה עיתונאית או בריאיון תקשורתי לבין הצגת העמדות האישיות של המרצה כחלק משיעור שמועבר לתלמידיו, ועל כך אנו עומדות בהמשך המאמר. בראייתנו, יש חשיבות גדולה בהבעת דעה של אנשי אקדמיה בתקשורת. מדובר בפעילות לגיטימית המקדמת את חשיפת האמת והידע בנושא מסוים. אולם במצב שבו סוגיה פוליטית-חברתית עולה במסגרת הרצאה, ראוי שהמרצים יציגו בצורה הוגנת את הדעה הנגדית לדעתם האישית, ידגישו כי דעתם האישית אינה בגדר הלכה מחייבת, ואף ישקלו אם לא כדאי להימנע מלהציגה בתחילת השיעור, וזאת כדי לעורר שיח מקיף ונטול הטיות בנושא.⁴⁶

טענת נגד שיכולה לעלות ביחס להבחנה שהצענו לעיל היא שאין להניח כי יהיה אפשר להפריד בצורה דיכוטומית בין דעותיהם של המרצים בתקשורת לבין דעותיהם בשיעור, במיוחד לנוכח נגישות הידע והתפתחות הטכנולוגיה. יתר על כן, מכיוון שקיים קושי ביצירת הפרדה זו, החופש האקדמי המקצועי של המרצים עלול להיפגע. כך, למשל, איש אקדמיה שחירותו האישית הוגבלה עלול לחשוש מהבעת דעה גם בתחום המקצועי.⁴⁷ נכון להבהיר כי אין בכוונתנו ליצור הפרדה דיכוטומית. למעשה, אנו סבורות כי הבעת דעתו של המרצה כפי שהצענו לעיל דווקא תחזק את החופש האקדמי האישית של המרצה, ובאותה עת תתרום לקידום הידע ותיצור גיוון דעות שיאפשר לסטודנטים להביע את דעתם הביקורתית בחופשיות.⁴⁸ לסיכום חלק זה, חוסר ההסכמה על ההגדרה, ההגנה והגבולות של חופש אקדמי אישי מקשה קביעה ברורה בנוגע להיקף הזכות. על כן מתחזק ביתר שאת הצורך במציאת פתרון לעניין גבולותיו של החופש האקדמי.⁴⁹ מחד גיסא, נדגיש כי יש לשמור על עקרון החופש האקדמי המוסדי, כדי להבטיח שלא יופעלו לחצים חיצוניים מצד הרשויות, העלולים להוביל לפגיעה בחירותם של מרצות ומרצים במסגרת פעילותם האקדמית. מאידך גיסא, נדמה כי יש מקום לבחון מחדש את האיזונים בין חופש אקדמי אישי לבין מטרותיהם של המוסדות האקדמיים.

46 ע"א 6821/93 **בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי**, פ"ד מט(4) 221, 513 (1995). ראו גם גיא מונדלק "שביתה מעין-פוליטית, הוראה מעין-פוליטית: הרהורים על הבחנות משפטיות והוראתן" **עיוני משפט** כה 343, 360 (2001): "ההוראה המעין-פוליטית יוצרת סביבת הוראה שבה תפקידו של המרצה הוא לחשוף את המטען הפוליטי שהכלל המשפטי נושא. תהליך חשיפה זה מתחלק לחשיפת הערכים הפוליטיים שבבסיס הדוקטרינה המשפטית ולהצגת החלופות באופן ביקורתי. הצגת החלופות משאירה בידי התלמידים אפשרות לבחור בין מגוון אפשרויות, ולכן אין המרצה כופה עליהם את עמדתו שלו".

47 רובינשטיין, לעיל ה"ש 29, בעמ' 32–33.

48 בחופש האקדמי הסטודנטאלי נדון להלן בתת-פרק 2.

49 ע"ע (ארצי) 68/03 **גולדשמיד – הטכניון מכון טכנולוגי לישראל** 10 (נבו) 2.10.2003.

פרק ב: בחינת הפגיעה בפלורליזם הסטודנטיאלי

1. השפעת דמות המרצה למשפטים על הפלורליזם בכיתה

"הכיתה היררכית באופן קיצוני, הסטודנטים מתייחסים למרצה בחיל ורעדה, באופן שמזכיר בית ספר תיכון יותר מאשר אוניברסיטה. תחושת האוטונומיה שיש לסטודנטים בכיתה בדרך כלל, הנתמכת בכלל שלפיו עלייך לאפשר למרצה ללהג ללא הפרעה ואילו הוא לא יכול לעשות לך דבר, נעלמת. במקומה מופעה דרישה להשתתפות מדומה, שבגינה את מתאמצת נואשות בפני קהל גדול, לקרוא את מחשבותיו של מי שנחוש להסתיר אותן ממך".⁵⁰

לטעמנו, דבריו של קנדי רלוונטיים מתמיד. מרגע שכף רגלו של סטודנט למשפטים דורכת בפקולטה, הוא מתחיל לשנות את סגנון דיבורו, את לבושו, את דעותיו ואף את רגשותיו. ביחסים בין המרצה לסטודנט, המרצה מכתוב את הטון, והסטודנטים מתאימים את עצמם – אולי מתוך פחד, אולי מתוך הערכה כנה של המרצה כדמות לחיקוי, ואולי מתוך שיקול תועלתני: תקווה שהיחסים יניבו תועלת לקריירה העתידית שלהם.⁵¹ דמותו של המרצה למשפטים היא דמות מורכבת, ואין ספק שקיימים הבדלים בין מרצים שונים, כמו גם בין אוניברסיטאות שונות ומדינות שונות. ניתן לתהות אם דבריו של קנדי רלוונטיים למציאות בפקולטות למשפטים בישראל, לנוכח ההבדלים התרבותיים בין החינוך המשפטי בארצות הברית לזה שבישראל, וחלוף הזמן מחזק את אותו ספק.⁵² כך, למשל, יש הטוענים כי תיאורי יראת הכבוד, הפחד והמדורג אינם רלוונטיים לישראל של היום, שכן לא נראה שהסטודנטים חוששים ממרציהם, והאווירה בפקולטות למשפטים דווקא נטולת פורמליות.⁵³

אחד הכישורים החיוניים לעוסקים במקצוע המשפטי הוא היכולת לחשוב בצורה ביקורתית, אשר נהפכה ליעד מרכזי גם בחינוך המשפטי. פיתוח יכולת זו נעשה בדרך כלל על ידי קיום דו-שיח בין המרצה לתלמיד, המכונה גם "השיטה הסוקרטית". שיטה זו הכתה שורשים גם בפקולטות הישראליות למשפטים, ונשמעו עליה דברי הלל מזה ודברי ביקורת מזה. כמו כן, ברוב הקורסים המרצים משלבים, לצד ביקורתם על הסדר חקיקתי או פסיקה, את הבעת דעתו של הסטודנט. בשונה מארצות הברית, בישראל רק מרצים ספורים מכריחים את תלמידיהם להשתתף, אך ברגע שסטודנט בחר להביע את דעתו, צפויה תגובה ביקורתית מצד המרצה, שמתמקדת בנקודות החולשה ובנקודות

50 קנדי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 18.

51 שם, בעמ' 28.

52 דבריו של קנדי נכתבו במקור בתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת.

53 ישי בלנק "הגישה הביקורתית למשפט והחינוך המשפטי: היררכיה, זעם ומה הלאה?" **מעשי משפט** ט 35, 52 (2017).

החוזקה שבטיעון.⁵⁴ חשוב לציין כי אין מדובר בהכרח בביקורת שלילית, אלא בניתוח אקדמי המכיר בלגיטימיות של העמדה המוצגת ומאתגר את אופן הצגתה. עם זאת, נשאלת השאלה אם מידת ההתאמה בין עמדת הסטודנט לעמדת המרצה משפיעה על אופי הניתוח והביקורת.

ניתן לחשוב שעידוד לביקורתיות על ידי השיטה הסוקרטית הוא בדיוק המקום שבו הסטודנטים אמורים להביע את דעתם בחופשיות, ובכלל זה להתנגד לדבריו של המרצה ולהטיל ספק בטענותיו. ובכן, לא זה המצב. הרצון של הסטודנט להידמות ולהתחבר למרצו גובר על רצונו להביע את התנגדותו. גם אם יימנעו המרצים מהבעת דעתם האישית ויעלו שאלה פתוחה לדיון בכיתה, ינסו הסטודנטים בכל כוחם "לנחש" את דעתו של המרצה.⁵⁵ מנגנון זה אינו נובע מהדרת כבוד בלבד, אלא גם מתוך הזדהות אותנטית עם דמות שהם רואים בה מודל מקצועי.⁵⁶ דינמיקה זו, שהיא חיובית ביסודה מבחינת התפתחות הסטודנט, מעמידה בה בעת אתגר ממשי לפלורליזם: ככל שהמרצה חזק ומשפיע יותר כן גובר הסיכון שדמותו תמלא את החלל ותצמצם הלכה למעשה את המרחב שבו הסטודנט יכול לגבש דעה שונה.⁵⁷ כך או כך, פלורליזם אמיתי לא נראה שיימצא בין כותלי הכיתות.⁵⁸

54 רועי כהן "דמות המשפטן בחינוך המשפטי: תהליך למידה משפטי-ליברלי וכישורים מקצועיים" המשפט יט 283, 322 (2014).

55 קנדי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 18. יש לציין כי קיימת גם דעה אחרת, הטוענת כי דווקא פיתוח שיח ביקורתי עם המרצה, הכולל ביקורת על התזות והעמדות שהוא מציג, עשוי ליצור חיבור עמוק בין הסטודנט למרצה, ואף להביא לידי כך שהמרצה יזכור את הסטודנט לחיוב. חיזוק לכך ניתן למצוא בדבריו של בין, המתאר בספרו כיצד מורים מצטיינים מעודדים שיח ביקורתי, מעריכים סטודנטים שמאתגרים את דעותיהם, ורואים בכך סימן למעורבות אינטלקטואלית ולעניין בחומר הנלמד. ראו KEN BAIN, WHAT THE BEST COLLEGE TEACHERS DO 70–73 (2004). עם זאת, מאמרנו אינו עוסק בהיבט זה, ומתמקד דווקא בתופעה שבמסגרתה הסטודנטים חשים צורך להתאים את דעותיהם לדעת המרצים כדי לזכות בהערכתם.

56 קמיר, לעיל ה"ש 7, בעמ' 214–215.

57 הגישה ההפוכה מאופיינת דווקא בשתיקתם של מרצים בנוגע לסוגיות פוליטיות, דבר שניתן להקביל לגישת "ההוראה המשפטית הטהורה", שלפיה המשפט הוא מערכת מושגים סגורה. על כך כותב מונדלק, לעיל ה"ש 46, בעמ' 362: "שנים של הוראה משפטית וקוד של שתיקה שבו המרצה מעביר הרצאות מוכרות, התלמידים אינם מקשים בשאלות קשות במיוחד והמרצה אינו מעיק בתהליך של 'פירוק מעין-פוליטי' יצרו שיווי-משקל המאפשר לכל הצדדים לנקוט בגישה סבילה כלפי החומר הנלמד. הרצון להספיק עוד חומר, לעדכן בעוד פסק דין רחב-היקף של בית-המשפט ובעוד נושא ברשימת הקריאה, כאשר ספק מה מתוך כל אלה יישאר בזכרונם של התלמידים לאחר הבחינה המסכמת, יצרו גישה הדוחסת מידע במחיר עיבודה" (ההדגשה הוספה).

58 השאלה מהו בכלל "פלורליזם אמיתי" בהקשר של כיתת לימוד מחייבת התייחסות מורכבת: האם מדובר בעצם נוכחותם של מרצים וסטודנטים מרקעים מגוונים? ביכולת להשמיע מגוון דעות ללא ביקורת? באיזון הביקורת על עמדות שונות? ואולי בכלל יש

ובכל זאת, האם יש פתרון?

אי-אפשר להעלות על הדעת פתרון קסם שיתקן את המצב. הרצון של הסטודנט להתחבר למרצו הוא טבעי ומוכן, וספק אם התערבות חיצונית תוכל לשנות זאת. אם כך, כיצד ניתן בכל זאת לעודד פלורליזם אמיתי בפקולטה למשפטים? לטענתנו, הדבר מתחיל בראש ובראשונה במודעות של המרצים לכוחם. לחיזוק דברינו נפנה אל נקודת מבט פסיכולוגית מעולמות קבלת ההחלטות. מחקרים הוכיחו כי רוב בני האדם אינם מעיזים לקבל החלטות ששונות מהחלטותיהם של אחרים או להגן על בחירה שהרוב מתנגדים לה, אף אם הדבר מתנגש בשיקול דעתם העצמאי.⁵⁹ נוסף על כך, המרצים נחשבים בעיני תלמידיהם כסמכות ידע מקצועית; התלמידים סומכים על דעתם, משום שהם מניחים כי מרציהם בקיאים בתחומם ובעלי ניסיון עשיר. לא זו אף זו, ההיכרות האישית עם המרצה, הנטייה לייחס לו אובייקטיביות והרצון של הסטודנט להידמות לו מחזקים את המסקנה כי בידיו של המרצה כוח עצום להשפיע על דעות תלמידיו, ולכן עליו להשתמש בו בחוכמה ובמתירות.⁶⁰

(א) דמות המרצה למשפטים כאינטלקטואל ציבורי

עד כה הצגנו בקצרה את מערכת היחסים בין המרצה למשפטים לבין תלמידיו. יש הטוענים כי תפקיד נוסף של האקדמאי הוא תפקידו כאינטלקטואל ציבורי. תפקיד זה מעורר שאלות הנוגעות ביחסים שבין האקדמיה לבין החברה הישראלית. אנשי אקדמיה רבים מתחבטים בשאלה אם אחת ממטרותיהם היא לחזק את הקשר עם הציבור הרחב, על ידי הנגשת מומחיותם, או שמא עליהם להסתגר ב"מגדל השן" ולעבוד על מחקריהם.⁶¹ דיון זה ממוסגר בספרות המשפטית תחת סוגיית ה־ public intellectual.

האם אנשי האקדמיה נחשבים אינטלקטואלים ציבוריים? פוזנר מגדיר "אינטלקטואלים ציבוריים" ככאלה שפונים לציבור משכיל בנוגע לשאלות הקשורות לעניין פוליטי או אידאולוגי.⁶² מילון אוקספורד האנגלי מגדיר אינטלקטואל ציבורי כאדם שמביע דעות (בעיקר בנושאים פופולריים) במטרה להיות נגיש לקהל הרחב. שאלות רבות נובעות מהגדרות אלו. כך, למשל, האם אינטלקטואל ציבורי הוא אדם שמכוח היותו בעל עמדה של מומחה נחשב סמכות בתחומו? מי הוא הציבור שאליו

להרחיב את המבט אל מעבר לכיתה היחידה – אל המוסד האקדמי כמכלול, ואולי אף אל האקדמיה בכללותה, שבה מוסדות שונים (ציבוריים ופרטיים) מייצגים גישות שונות?

59 ניסוי הקונפורמיות של אש הראה שכאשר אדם ניצב מול קבוצה שמצביעה פה אחד על תשובה שגויה, הוא נוטה להיכנע לדעת הרוב גם כאשר התשובה ברורה לחלוטין. ראו Solomon E. Asch, *Opinions and Social Pressure*, 193(5) SCI. AM. 31 (1955).

60 עמירם רביב ועדנה כצנלסון קבלת החלטות ושימוש בידע 7–8, 35 (אוניברסיטת תל אביב 2022).

61 גיא זיידמן "מה עושים המרצים כשהם אינם מלמדים?" **משפט ועסקים** יט 1447, 1609 (2016).

62 RICHARD A. POSNER, *PUBLIC INTELLECTUALS: A STUDY OF DECLINE* 2 (2003)

הוא פונה – כאלה שנמצאים מחוץ לאקדמיה או בתוכה? האם צריכה בכלל להיות לאדם מידה של השפעה על הציבור כדי שהוא יוכל להיחשב אינטלקטואל ציבורי?⁶³ המונח "אינטלקטואל ציבורי" הופיע לראשונה בצרפת בסוף המאה התשע-עשרה בעקבות פרשת דרייפוס, כאשר אינטלקטואלים התבטאו בביקורתיות נגד התנהלות המדינה. המונח התפתח בכתביו של הסוציולוג מילס (C. Wright Mills), אשר הגדיר את האינטלקטואל הציבורי כמי שהוא "התודעה המוסרית של החברה", וראה בידע אמצעי לחשיפת משמעותה האנושית של הציוויליזציה ולשחרורה מכבליה.⁶⁴ הספרות בנושא מציגה עמדה שלפיה רוב האינטלקטואלים הם אקדמאים.⁶⁵ אין מדובר בתפקיד נישתי של איש האקדמיה, אלא בתפקיד מרכזי במשחק של פוליטיקה, חברה ותרבות. היותם של אינטלקטואלים פרשנים ביקורתיים שפונים לציבור בעניינים המצויים במחלוקת משתלב באופן טבעי עם העובדה שלאנשי אקדמיה יש הפרספקטיבה, הטמפרמנט והידע הנדרש למלא תפקיד זה.⁶⁶ ברשימתם של איסיט וג'קסון יוחסו לאינטלקטואל הציבורי כמה תפקידים,⁶⁷ ובפרק זה נתייחס לחלק מהם. סיווג זה של תפקידי האינטלקטואל הציבורי רלוונטי במיוחד למרצה למשפטים. כמומחה למערכת המשפט, למרצה למשפטים עשוי להיות מעמד משמעותי בשיח הציבורי – הוא עשוי להיות פרשן ביקורתי של מערכת המשפט, להנגיש סוגיות משפטיות מורכבות לציבור הרחב, ולהשתתף בעיצוב השיח הציבורי בנושאים משפטיים. הבנת מורכבותו של מעמד זה חיונית להבנת דמותו של המרצה למשפטים ואופן השפעתו הן על תלמידיו והן על החברה בכללותה. יישום סיווגם של איסיט וג'קסון על המרצים למשפטים יוביל אותנו למסקנה ברורה כי הללו עשויים להיות גם אינטלקטואלים ציבוריים, ומכאן שעלינו לשים לב לחסרונות ולסכנות הטמונים במעמד זה.

עם זאת, מעבר לתיאור התפקידים, ראוי לעמוד על הדינמיקה הפנימית המניעה אקדמאים לצאת אל הזירה הציבורית. ניתן לזהות בה סתירה מבנית המאפיינת חלק מן השיח האקדמי: מצד אחד, אימוץ פילוסופי של תפיסה רלטיביסטית, הגורסת כי המציאות נבנית דרך השיח, ואין אמת אחת מחוץ לו; מצד אחר, דווקא תפיסה זו היא שמעניקה למייצר השיח, האינטלקטואל, הצדקה פנימית לצאת לבמה הציבורית ולהכריז על האמיתות שבידיו. במילים אחרות, הרלטיביזם, שנועד לפרק מדרגים, יוצר

John Issitt & Duncan Jackson, *What Does It Mean to Be a Public Intellectual?* 2–3 63
(Mar. 2013), <https://did.li/rAG6g>.

Daniel C. Brouwer & Catherine R. Squires, *Public Intellectuals, Public Life, and the* 64
University, 39 ARGUMENTATION & ADVOC. 201, 203 (2003).

במרוצת השנים נראה שההגדרה התפתחה מתפיסה צרה של אינטלקטואלים אקדמיים 65
לתפיסה רחבה יותר הכוללת גם יוצרי תרבות, סופרים והוגים לא אקדמאים שמשתתפים
בשיח הציבורי ותורמים לו. המשותף כולם הוא היכולת והרצון להפוך ידע ותובנות
לנגישים לציבור הרחב. שם, בעמ' 203–204.

BAIN, לעיל ה"ש 55, בעמ' 5. 66

Issitt & Jackson, לעיל ה"ש 63, בעמ' 5–7. 67

בפועל מדרג חדש, שבראשו האקדמאי עצמו.⁶⁸ הכרה בסתירה זו חיונית להבנת התפקידים שיפורטו להלן, שכן כולם מושפעים ממנה.

(ב) האינטלקטואל הציבורי כמתנגד

לדבריהם של איסיט וג'קסון, כדי להיות מסוגלים לנתח את העולם שאנו חיים בו ולשפוט את עתידו, עלינו להתנגד ולהיות זרים לו. כלומר, ברירת המחדל של האינטלקטואל היא להטיל ספק במה שאומרים לו ולהתנגד למסד.⁶⁹ עמדה זו עשויה להסביר מדוע חשוב שמרצים למשפטים (ואנשי אקדמיה בכלל) יציגו עמדת נגד, יערערו על הנורמות הרווחות ויבחנו מחדש כללים ומוסדות. פוזנר עורך הבחנה שלפיה אינטלקטואל הוא מבקר חברתי ואילו אקדמאי הוא צופה חברתי. האינטלקטואל מגיב על אירוע עכשווי כלשהו בצורה שתמשוך את תשומת הלב של הציבור (לעיתים על ידי הבעת עמדות קיצוניות שאנשים נוטים להימשך אליהן). לעומת זאת, האקדמאי צריך לחפש נתיב מחקר מוגדר היטב, ולבסס את מחקרו על התבוננות במתרחש.⁷⁰ הסתכלות על דמותם העכשווית ופועלם של המרצים למשפטים מדגימה את כפל התפקידים שהם ממלאים. לצד תפקידם כאקדמאים במחקריהם, מרצים למשפטים בוחרים להביע את דעתם ומתערבים ב"חיי המעשה". רבים מהם מקדישים מזמנם לפעילויות ציבוריות, כגון השתתפות באירועים פומביים או כתיבת טור דעה בעיתון או בבלוג, ואף נוטלים חלק בגופים המקדמים דעות ורעיונות.⁷¹ בפעילות ציבורית זו הם פועלים כאינטלקטואלים ציבוריים – תפקיד המאפשר להם להביע דעות ולהשפיע על השיח הציבורי מבלי שהם מחויבים בהצגת תזת מחקר שלמה או בהתבססות על עובדות מוצקות.

(ג) האינטלקטואל הציבורי כהוגה דעות

האינטלקטואל הציבורי נמצא בעמדה שבה הוא יכול להתייחס לרעיונות מבלי לשאת באחריות להבעת דעתו, שכן אין לו מחויבות מוסרית או פוליטית להרחיב על התוצאות וההשלכות של אותם רעיונות.⁷² על אנשי האקדמיה, לעומת זאת, מוטלת לכאורה

68 טאוב, לעיל ה"ש 3, בעמ' 170–171.

69 Issitt & Jackson, לעיל ה"ש 63, בעמ' 5–7.

70 Posner, לעיל ה"ש 62, בעמ' 32.

71 זיידמן, לעיל ה"ש 61, בעמ' 1609–1610. יוער כי ייתכן שאנשי האקדמיה בוחרים להקדיש חלק מזמנם לתפקיד האינטלקטואל הציבורי כתגובת נגד על מגמת ההשתלטות של האינטלקטואלים העצמאיים על מקומם של אנשי האקדמיה, כפי שהציג זאת פוזנר בספרו. ראו Posner, לעיל ה"ש 62, בעמ' 30.

72 יש הגורסים כי האינטלקטואל הציבורי אינו פטור מאחריות, אך גם אינו נושא באחריות מוחלטת. במקום זאת, הוא נדרש לאזן בין חופש הביטוי לאחריות מוסרית, ולהפגין מחויבות להבהרת המגבלות האינטלקטואליות של עמדותיו. ראו Issitt & Jackson, לעיל ה"ש 63, בעמ' 6.

החובה להיות מדויקים, קפדנים ואחראים. אלא שלא כך מראה המציאות. פוזנר מציף בספרו את הנטייה הגוברת של אנשי אקדמיה להסתכן בחוסר זהירות ולפנות אל הציבור גם בנוגע לנושאים שמעבר לתחומי הידע והמומחיות שלהם. לפיכך הישענות של הציבור על דבריהם מובילה לחוסר אחריותיות. מורכבות זו מקבלת משנה תוקף כאשר בוחנים את תפקידו של המרצה למשפטים ואת האופן שבו הוא מעצב את השיח בכיתה. המרצה למשפטים נדרש לאזן בין תפקידו כמעודד חשיבה ביקורתית לבין אחריותו האקדמית. כך, למשל, כאשר המרצה מציג ביקורת על פסיקה או מדיניות משפטית, עליו לעשות זאת באופן שמזמין את הסטודנטים לפתח תפיסת עולם משפטית משלהם, תוך הכוונה כיצד ניתן לבסס עמדות ביקורתיות על ידע וניתוח מעמיק. באופן זה תיהפך הכיתה למרחב המדגים את האיזון הראוי בין חופש הביטוי לבין האחריותיות המצופה מאנשי האקדמיה.

(ד) האינטלקטואל הציבורי כמומחה

תדמיתו של האינטלקטואל הציבורי כמומחה אינה חפה מבעיות. כפי שמציין פוזנר, אפילו בנוגע לתחום מומחיותם העיקרי עלולים מומחים לומר דברים שגויים, שכן הם מושפעים מתפיסות עולם ואג'נדות שונות, ואינם אובייקטיביים לחלוטין.⁷³ דברים אלו נכונים ביתר שאת ביחס למרצים למשפטים, אשר נהנים ממעמד של מומחים בתחומם, ואשר אך מעטים מחזיקים ברמת ידע דומה לשלהם, שתאפשר להם לזהות הטיות או שגיאות בניתוח המשפטי שהם מציעים.⁷⁴ עם זאת, דווקא מורכבות זו מציעה הזדמנות ייחודית: המרצה יכול להשתמש במומחיותו לא רק להעברת ידע, אלא גם ככלי לפיתוח חשיבה ביקורתית בקרב הסטודנטים. השיעורים, ובמיוחד אלה המתאפיינים בשיטה הסוקרטית, נועדו לתרגל את המעבר משיח יומיומי לשיח אקדמי המבוסס על עובדות וטיעונים דסקריפטיביים ונורמטיביים. רצוי שהמרצה יעודד את הסטודנטים לפתח את יכולתם לבקר את המציאות ואת הטיעונים המוצגים לפנייהם, לרבות טיעוניו שלו. כך, המכשול הנובע מפערי הניסיון והידע עשוי דווקא להוות מנוף לפיתוח יכולות ביקורתיות בקרב הסטודנטים.

(ה) האינטלקטואל הציבורי כ"כוכב-על" תקשורתי

בעבר היה הידע נחלתם של משכילים בלבד. אולם כיום, עם התפתחות הטכנולוגיה, ידע (אקדמי ולא אקדמי) ניתן להנגשה למרבית הציבור.⁷⁵ שינוי זה, לצד הציפייה המתמדת לתגובות מהירות על סוגיות ציבוריות בוערות, הובילו לכך שכמה מרצים למשפטים נהפכו ל"כוכבי-על" בעלי פרופיל תקשורתי גבוה.⁷⁶ המתח בין דרישות

73 Posner, לעיל ה"ש 62, בעמ' 6.

74 שם, בעמ' 55.

75 Bain, לעיל ה"ש 55, בעמ' 7.

76 ראו, למשל, "פרופ' יניב רוזנאי: רפורמה או הפיכה? | הפודקאסט של רז זאבור #40" הפודקאסט של רז זאבור (1.12.2024) <https://did.li/PapDN>; אדם שנער "גם אם

משפט ועסקים לב, תשפ"ו דמות המרצה למשפטים בעידן השיח על הרפורמה המשפטית

התקשורת לבין אופי העבודה האקדמית יוצר אתגר משמעותי: בעוד התקשורת דורשת תגובות מהירות ונגישות, המחקר האקדמי מבוסס על תהליכי ביקורת מעמיקים, הכוללים ביקורת עמיתים ושיפוט של כתבי עת. למרות מתח זה, כאשר מרצים למשפטים מתבטאים בבמות לא אקדמיות (כגון עיתונים, בלוגים או ערוצי התקשורת), דבריהם עדיין נהנים מהמוניטין האקדמי שלהם.

אופייה של האוניברסיטה המודרנית, ככזאת שמתגמלת את אנשיה על היותם מקוריים ובעלי רעיונות חדשניים, מסייע להסביר מדוע מרצים למשפטים, בתפקידם כאינטלקטואלים ציבוריים, נוטים להימצא בקצות הקשת הפוליטית.⁷⁷ מציאות זו, שבה לחצי התקשורת לספק תגובות מהירות ורלוונטיות גוברים על הדרישה האקדמית למחקר מעמיק וביקורתי, מעוררת קושי במיוחד בהקשר הישראלי. במדינה משוסעת ערוצי התקשורת נוטים ללבות את ה"דרמה" לטובת הרייטינג, ובכך מעצימים את הקיטוב החברתי.

לנוכח האתגרים הללו נדרשת טעמנו התייחסות מערכתית להכשרת המרצים לתפקידם כאינטלקטואלים ציבוריים. בעוד כיום רוב המרצים מוצאים את עצמם בחזית התקשורתית ללא הכנה פורמלית, ניתן ללמוד מהמודל האמריקני שבו גופים ציבוריים שונים מקיימים הכשרות ייעודיות למרצים בנושאים של כתיבה פובליציסטית והופעה בתקשורת.⁷⁸ הכשרה זו עשויה לגשר על הפער המובנה בין המחקר האקדמי המעמיק, כפי שהוא בא לידי ביטוי במאמרים המשקפים את מומחיותם של המרצים, לבין הצורך בהתבטאויות פומביות נגישות ומהירות בתקשורת.

2. היחסים בין חופש אקדמי לפלורליזם סטודנטיאלי: כלים שלובים או חרב פיפיות?

מילון קיימברידג' מגדיר "פלורליזם" כ"קיום של אנשים מסוגים שונים, בעלי אמונות ודעות שונות, בתוך אותה חברה".⁷⁹ כלומר, פלורליזם משמעותו הטורגניות בחברה מסוימת. למרות ההגדרה היבשה, אנו סבורות כי לפלורליזם יש משמעות עמוקה יותר. דיאנה אָק, חוקרת דתות מאוניברסיטת הרווארד, מונה ארבעה עקרונות מרכזיים שמסבירים את מהותו המורכבת של המושג "פלורליזם". ראשית, לקיום של מגוון דעות מיוחס ערך חיובי, ולכן יש לפעול באופן אקטיבי לעידודו. במסגרת זאת יש לטפח יחסי גומלין בין בעלי הדעות השונות. כך, אין די בתמיכה רעיונית בגיוון, אלא חשוב

המהפכה המשפטית תיעצר, המחאה עלולה להסתיים בכישלון" N12 (28.9.2023) <https://did.li/1qnUY>; ישראל רובין "פרופ' בר סימן טוב: 'הרפורמה המוצעת מאוד קיצונית'" אָמֶס (23.1.2023) <https://did.li/QXRx5>; סוזי נבות "פרופ' סוזי נבות: 'לכנסת אין סמכות להעלים את הערכים הבסיסיים של המדינה'" N12 (18.1.2023) <https://did.li/VHymC>.

77 POSNER, לעיל ה"ש 62, בעמ' 72.

78 The OpEd Project's Mission is to Change who Writes History, OPED PROJECT, <https://did.li/89jba>.

79 Pluralism, CAMBRIDGE DICTIONARY, <https://did.li/okMOF> (התרגום שלנו – נ"א ול"ב).

ליצור מערכות יחסים אקטיביות ומשמעותיות בין המחזיקים בדעות השונות. שנית, פלורליזם הוא לא רק קבלת השונה. כדי לקיים פלורליזם אמיתי, יש לדעת ולהבין את הצד האחר באופן עמוק. אך מסבירה כי עצם קבלת השונה אינה מכריחה אדם להכיר ולהבין את הפער בין הדעות, והתחמקות מהבנה עמוקה של דעותיו של האחר עלולה להוביל להנצחת סטראוטיפים. שלישית, פלורליזם אין משמעותו נטישת הזהות האישית. אך טוענת כי פלורליזם הוא מפגש של זהויות. פלורליזם אמיתי מאפשר לאנשים לשמר את זהותם, ובאותה עת ליצור חברה שאינה מתעלמת מהשוני בין הפרטים בה. רביעית, פלורליזם אינו יכול להתקיים ללא דיון בונה בין הצדדים, אשר ייתכן שיחשוף מחלוקות, אך גם נקודת דמיון בין הצדדים. ברגע שכל צד ידון על דעותיו, מאפייניו וזהותו, נוכל לקיים פלורליזם אמיתי.⁸⁰

כלל הנקודות שהציגה אק ראוי שיקבלו תוקף משמעותי ביחס לפלורליזם הדרוש באקדמיה. האקדמיה היא מקום המפגיש בין כלל החלקים בחברה,⁸¹ כך שכעיקרון אמורות להיבנות בה מערכות יחסים אקטיביות בין מחזיקי דעות שונים. האקדמיה צריכה לעודד הכרה של השונה, ולא רק קבלה, ולחדד את ההבנה כי אין זה נכון שסטודנט יוותר על דעותיו הבסיסיות לטובת השתלבות במוסד האקדמי, אלא נכון יותר שהמוסד והמרצים יאפשרו שמיעה של דעות אלו כחלק מדיון כן שיחשוף את נקודות החולשה והחוזק שבהן.

טענתנו המרכזית בפרק זה היא שבאקדמיה הפלורליזם עומד כחבר פיפות. מצידה האחד של החרב, הפלורליזם, המאפשר מגוון דעות ורעיונות, הוא הבסיס לחופש האקדמי של המרצים. חופש אקדמי זה מתבטא ביכולת של המרצים לבחור את תחום מחקרם ואת נושא מחקרם, ואף מאפשר להם להביע את דעותיהם בחופשיות, הן בהקשר של חופש אקדמי מקצועי והן בהקשר של חופש אקדמי לבר-מקצועי.⁸² אולם מצידה האחר של החרב, אותו חופש אקדמי עלול לפגוע בזכותם של הסטודנטים ליהנות מפלורליזם אמיתי ובנכונותם להביע את דעותיהם באקדמיה, שונות ככל שיהיו מאלה של חבריהם לכיתה ומאלה של מרציהם.⁸³ לדעתנו, שני גורמים עיקריים מסבירים מדוע הפלורליזם הנהוג באקדמיה עלול דווקא לפגוע בנכונותם של

80 Eek, לעיל ה"ש 8.

81 אולם יש הטוענים כי האקדמיה בישראל חוטאת לכך, וכי הקמת המכללות יצרה פרדוקס בלתי מכוון. בעוד שמטרת המכללות הייתה להנגיש את ההשכלה לאוכלוסיות מגוונות ולצמצם פערים חברתיים, החלוקה המוסדית בין אוניברסיטאות למכללות והפיזור הגאוגרפי שלהן יצרו מנגנון חדש של סגרגציה ומדרג במערכת ההשכלה הגבוהה. ראו Eyal Katvan, *The 'Overcrowding the Profession' Argument and the Professional Melting Pot*, 19 INT'L J. LEGAL PRO. 301, 302–306 (2012).

82 על ההבחנה בין חופש אקדמי מקצועי לחופש אקדמי לבר-מקצועי ראו לעיל ה"ש 37 ו-44–42 והטקסט המפנה אליהן.

83 נציין כי יש מקרים שבהם המרצה נותן מקום לדיון בין שונים בכיתה, ואז יש שיח מגוון, ואכן החופש האקדמי הוא שמאפשר זאת. אולם בנקודה זו בחרנו להתמקד במקרים שבהם אין המרצה עושה כן בדיונים על סוגיות חברתיות-פוליטיות הנמצאות בלב השיח החברתי.

הסטודנטים להביע את דעותיהם: האחד, העדרן של מערכות יחסים אקטיביות בין מחזיקי הדעות השונות; והאחר, תופעת "נטישת הזוהות האישית". שני גורמים אלו נגזרים מעקרונותיה של אק שהוצגו לעיל.

לשם מיגורו של הגורם הראשון – העדרן של מערכות יחסים אקטיביות בין מחזיקי דעות שונות – ניתן לנקוט כמה צעדים. כך, למשל, יש ליצור סביבה שבה הסטודנטים יכולים להביע את דעתם בחופשיות, מבלי לחשוש מהשלכות שעלולות להרתיע אותם מלהשתתף בשיח. כדי שזה יקרה, נדרש שהאקדמיה תעמיד לרשותם במה שבה יוכלו להתבטא בחופשיות בנושאים העומדים בלב המחלוקת הציבורית, הן בהקשר פוליטי והן בהקשר חברתי, תוך הגדרת גבולות הדיון. לפיכך על המוסד האקדמי ועל המרצים בפרט לאפשר שמיעת דעות שונות, במיוחד בקורסי החובה, שבהם הסטודנטים נחשבים "קהל שבוי".⁸⁴ בתוך כך על האקדמיה להימנע מהפליית סטודנטים בשל עמדותיהם הפוליטיות,⁸⁵ שאם לא כן יחששו סטודנטים להביע דעה נוגדת ו"יִשְׁרוּ קו" עם הדעה הכיתתית הרווחת.⁸⁶

צעדים אלו נשענים על שני מקורות נורמטיביים עיקריים. ראשית, המחוקק העניק לסטודנטים הגנה על זכותם לחופש הביטוי באמצעות חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז-2007, הקובע כי לכל סטודנט החירות להביע את דעותיו, עמדותיו והשקפותיו לגבי התוכן הלימודי והערכים המובאים בו. בה בעת סייג המחוקק זכות זו, בהעניק לאקדמיה סמכות לשרטט את גבולותיה. כך, כחלק מהחופש האקדמי המוענק למוסדות, קבע המחוקק כי בסמכותם של המוסדות להסדיר את האופן שבו יקום חופש הביטוי של הסטודנט, כדי להגן על מהלך הלימודים התקין.⁸⁷ במילים אחרות, זכותו של הסטודנט לחופש הביטוי הלימודי ניצבת אל מול – או מוגבלת על ידי – החופש האקדמי המקצועי של המוסד האקדמי והמרצים, אך זאת רק לצורך שמירה על מהלך הלימודים התקין, ולא למטרות אחרות. ראוי שהאקדמיה ומרציה לא ינצלו את כוחם לרעה, ויאפשרו סביבה לימודית שתעודד קבלה אמיתית של דעות האחר, כפי שמציגה אק. למשל, המרצים והאקדמיה יכולים להקים מסגרות דיון (פנלים) שבהן ישולבו מומחים המחזיקים בדעות שונות, שיוכלו לזרוע אור על הסוגיה מכמה נקודות מבט שונות, ואולי אף לאפשר לסטודנטים להביע בהן את דעותיהם.

84 בחרנו להשתמש במונח "קהל שבוי" לנוכח אמירתו הבאה של קנדי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 22: "סטודנטים חרשים פשוט לא יודעים מספיק כדי להבין מתי המרצה מורה אותם, מציג דברים באור שגוי, או מעוות באופן אחר את החשיבה ואת המציאות המשפטית". יוער כי אין אנו מתעלמות מן העובדה שבקורסי חובה מספר הסטודנטים המתחברים גדול מטבע הדברים, ולכן אין בהכרח אפשרות להשמעת קולותיהם של הסטודנטים. אולם, כפי שהצענו לעיל בהת-פרק 2, בעת לימוד של סוגיות שנויות במחלוקת על המרצה לשקול להציג את ההלכה, את דעות המיעוט ולבסוף את דעתו האישית.

85 BAIN, לעיל ה"ש 55, בעמ' 9.

86 POSNER, לעיל ה"ש 62, בעמ' 9.

87 ס' 5 לחוק זכויות הסטודנט.

שנית, ניתן להגן על הזכות לחופש הביטוי של הסטודנטים גם באמצעות הזכות לחופש אקדמי, שעומדת גם להם, ואשר על תכליתה בקידום הידע וההוראה עמדנו קודם לכן.⁸⁸ באמצעות דעותיהם של הסטודנטים וקיום שיח מגוון יהיה אפשר להעצים את החופש האקדמי במחקר ובהוראה.

דוח משנת 2014 של צוות מומחים בראשות השופטת (בדימוס) דורנר מסכם באופן מדויק מדוע יש חשיבות רבה בפעילות הציבורית המתרחשת באקדמיה:

"הלימודים באקדמיה הם הזדמנות חשובה לבני ולבנות ציבורים שונים להיפגש, לשוחח, להתווכח, לגבש זהות פוליטית ולנסות להסביר זה לזה את עמדותיהם. רכישת המיומנות להביע בפומבי עמדה בסוגיות חברתיות ולאומיות, תוך שיתוף פעולה עם אחרים, וחיוזוק החוסן הנפשי להיחשף לעמדות שונות ואף מקוממות, הם בעלי חשיבות רבה להכשרת הסטודנטים כאזרחים פעילים בחברה דמוקרטית. מנגד, שלילת הזכות להפגין וכניעה ללחצם של המתנגדים לביטוי מסוים עלולים להוביל לתוצאה ההפוכה, של פגיעה במרקם החיים המשותפים במדינה וחיוזוק מגמות אנטי-דמוקרטיות, הן בקרב מי שביקשו להפגין והושקו והן בקרב המשתתפים".⁸⁹

נפנה כעת אל הגורם השני שהצבנו לעיל – תופעת "נטישת הזהות האישית", כפי שהציגה אותה אק.⁹⁰ סטודנטים רבים נמנעים מהבעת דעתם האישית בשל תופעה זו. נראה כי אף אם הסטודנטים מגיעים עם זהות פוליטית-חברתית מעוצבת, הם נוטים לשנותה עקב הרצון להידמות למרצה העומד מולם. הסיבות לכך רבות, החל בהערצה כנה של המרצה, המהווה עבורם מודל לחיקוי, ועד לפחד מהאופן שבו תיתפס דעתם בסביבה האקדמית.⁹¹ אנו סבורות כי תופעה זו, כפי שהסבירה אק, מושפעת גם מפערי הידע בין המרצים לסטודנטים, המונעים את האחרונים מלבחון בצורה ביקורתית את המציאות המשפטית המועברת על ידי המרצה, אשר מושפעת באופן בלתי נמנע מדעותיו האישיות והפוליטיות.

לסיכום, הפלורליזם והחופש האקדמי מחייבים יצירת איזון, שכן אי-אפשר לפתח יכולות של חשיבה וניתוח ביקורתיים בסביבה שבה מוטלות מגבלות מפורשות או

88 ראו לעיל בפרק א. ראו גם אורן פרוז, עינב טמיר, שרה גולד ויונתן מורל "חופש ביטוי ומחאה בקמפוסים בישראל: בין המשפט החוקתי להסדרה עצמית" **מחקרי משפט לג** 358, 347 (2021).

89 חרף נסיונות רבים לא הצלחנו להגיע אל הדוח האמור, אשר הוגש בשנת 2014 לאוניברסיטה העברית בירושלים, ולכן אנו מפנות למחקר של הכנסת אשר ציטט את המקור: אתי וייסבלאי **פעילות ציבורית בקמפוסים – יישום סעיפי חופש הביטוי וחופש ההתארגנות בחוק זכויות הסטודנט 5** (הכנסת, מרכז המחקר והמידע 2018).

90 Eck, לעיל ה"ש 8.

91 קנדי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 28; מונדלק, לעיל ה"ש 46, בעמ' 361.

מרומזות על השיח.⁹² זאת, בין שהמגבלות הן חיצוניות, בשל אסדרת החופש האקדמי של המרצים, ובין שהן סמויות ונוצרות בשל העדר פלורליזם עמוק, כהגדרתו אצל אק.

פרק ג: מבט השוואתי על אנשי האקדמיה

השאלה בדבר מעמדם של אנשי האקדמיה בציבור והיקף חירותם להביע עמדות פוליטיות מעסיקה מערכות משפט נוספות ברחבי העולם. פרק זה יבחן את הסוגיה משני מבטים מרכזיים. תחילה נדון במעמדם של אנשי האקדמיה כעובדי ציבור, ונבחן אם להגדרה זו יש השלכות על היקף חופש הביטוי המוקנה להם. לאחר מכן נבחן את התמודדותה של האקדמיה האמריקנית עם המשבר החוקתי שנוצר בעקבות פסק הדין בעניין *Dobbs*. מבטים אלו יספקו תובנות חשובות באשר להתמודדות עם האתגרים הניצבים בפני המרצה למשפטים בהקשר הישראלי, במיוחד בעיתות משבר.

1. אנשי האקדמיה כעובדי ציבור

אחד ההבדלים המהותיים בין המוסדות השונים להשכלה גבוהה בישראל הוא בזכויות לתמיכה כספית ממשלתית. במדינת ישראל, כמו גם ברוב העולם, קיימים מוסדות אקדמיים הזכאים לסבסוד מטעם המדינה לצד אוניברסיטאות פרטיות ומכללות פרטיות שאינן נהנות מסבסוד זה (או אינן מעוניינות בו).⁹³ הבדל זה קשור באופן הדוק לשאלה אם יש לראות את כלל המוסדות האקדמיים, ובפרט את האוניברסיטאות והמכללות הפרטיות, כגופים דרמהוטיים.

המוסדות האקדמיים בישראל הם גופים מורכבים המשלבים מאפיינים ציבוריים ופרטיים – עובדה המובילה לא אחת לסיווגם כגופים דרמהוטיים. ראשית, חוק המועצה להשכלה גבוהה מקנה לכלל המוסדות האקדמיים המוכרים סמכויות סטטוטוריות המסדירות את פעילותם הציבורית הן במישור המקצועי והן במישור המנהלי.⁹⁴ כלומר, המחוקק מאפשר לגופים האלה שליטה ויכולת קבלת החלטות עצמאית, מתוך הבנה שעצמאות זו היא תנאי הכרחי למילוי תפקידם הציבורי והחברתי. שנית, בהתאם לאופי השירות החיוני שהם מספקים, המוסדות האקדמיים ממלאים תפקיד חברתי וציבורי משמעותי בהענקת השכלה גבוהה.⁹⁵ כאמור, המוסדות להשכלה גבוהה מכשירים ומעצבים את דור העתיד, באופן שיתרום לציבור ויעצב את פני

92 פרז, טמיר, גולד ומורל, לעיל ה"ש 88, בעמ' 354.

93 לפירוט על תקצוב המוסדות האקדמיים ראו שם, בעמ' 381.

94 עניין **אוניברסיטת בראל**, לעיל ה"ש 5, בפס' 25 לפסק הדין של הנשיאה ביניש.

95 ה"פ (מחוזי חי') 217/05 **חנין נ' אוניברסיטת חיפה**, פ"מ התשס"ד(2) 652, פס' 15 (2006).

החברה.⁹⁶ שלישית, רוב המוסדות להשכלה גבוהה בישראל נהנים מכספי הציבור, וזהו למעשה המאפיין המרכזי ביותר של גופים דר־מהותיים.⁹⁷ אולם גם האוניברסיטאות הפרטיות והמכללות הפרטיות, אשר אינן זוכות במימון ממשלתי, עשויות לעלות כדי גופים דר־מהותיים, וזאת בשל שני הטעמים הראשונים.

עם זאת, הדעות בפסיקה חלוקות בנוגע להיותם של המוסדות האקדמיים גופים דר־מהותיים. לדעתו של השופט רובינשטיין, מוסדות להשכלה גבוהה הם גופים דר־מהותיים או למצער מוסדות אקדמיים המתקצבים על ידי המדינה.⁹⁸ השופטת ארבל סברה כי גם אם לא נקבע כי אוניברסיטת תל אביב היא גוף דר־מהותי, יש לה סממנים ציבוריים המקרבים אותה להגדרה זו.⁹⁹ הנימוקים שהיא הציגה לכך רלוונטיים לכלל המוסדות להשכלה גבוהה המתקצבים על ידי המדינה. בדומה לדעתה של ארבל, גם השופטת חיות מסכימה כי בהיבטים מסוימים ניתן לראות מוסד אקדמי כגוף דר־מהותי המחויב לנורמות של המשפט הציבורי.¹⁰⁰

אף שבית המשפט העליון לא קבע מפורשות שהמוסדות האקדמיים הם גופים דר־מהותיים, בפסיקותיו ובפסקי דין של בתי המשפט הכפופים לו ניתן לראות כי יש הסכמה על כך שהמוסדות הללו אינם גופים פרטיים באופן מובהק.¹⁰¹ עם זאת, יש לזכור שגופים דר־מהותיים, בהגדרתם, הם גופים פרטיים שממלאים תפקיד ציבורי חיוני, ותקנון שירות המדינה (התקשי"ר) אינו חל עליהם בהכרח. לכן, באשר לשאלה אם כללי התקשי"ר חלים על עובדי האוניברסיטאות מסתמן כי התשובה היא שלילית. תקנון שירות המדינה קובע כי על עובדי ציבור להימנע מפעילות פוליטית.¹⁰² אחת הפעילויות הפוליטיות הרלוונטיות לענייננו היא הפגנה בעלת אופי פוליטי. איסור ההשתתפות בהפגנה כזו חל על קשת רחבה של עובדי ציבור – עובדי מדינה, עובדי רשויות מקומיות ועובדי התאגידים הציבוריים.¹⁰³ האיסור מכיל בתוכו מתח בין הזכות לחופש הביטוי ככלל והזכות להפגין בפרט לבין האינטרס הציבורי שבשמירה על הממלכתיות של מקום עיסוקו של עובד הציבור וההגנה על אמון הציבור באותו גוף.¹⁰⁴ בדומה לעובדי ציבור, גם אנשי האקדמיה מקבלים את שכרם מתקציב המדינה. לפיכך עולה התהייה אם אין מקום להגביל גם את זכותם של אלה לחופש הביטוי ואת

96 בג"ץ 4485/08 אלישע נ' אוניברסיטת תל-אביב, פס" 22 (אר"ש 5.10.2009).

97 עניין אוניברסיטת בר-אילן, לעיל ה"ש 5.

98 ע"א 8077/08 אוניברסיטת חיפה נ' בן הרוש, פס' כח לפסק הדין של השופט רובינשטיין (אר"ש 30.12.2012).

99 עניין אלישע, לעיל ה"ש 96, בפס' 22.

100 בג"ץ 844/06 אוניברסיטת חיפה נ' עוז, פ"ד סב(4) 167, פס' 17 לפסק הדין של השופטת חיות (2008).

101 עניין אוניברסיטת בר-אילן, לעיל ה"ש 5, בעמ' 35.

102 ס' 42.322 לתקנון שירות המדינה (19.2.2026) (להלן: התקשי"ר).

103 ס' 42.321 לתקשי"ר.

104 דפנה ברק "חופש הביטוי של עובדי-ציבור" עיוני משפט טז 369, 370 (1991).

זכותם להפגין. לטעמנו, הרציונלים שבבסיס האיסור החל על עובדי ציבור אינם תקפים לגבי אנשי האקדמיה. לא זו אף זו, החלת האיסור הרחב הקיים בתקנון שירות המדינה גם על אנשי האקדמיה עלולה לפגוע בצורה בלתי מידתית בחופש האקדמי, המהווה יסוד מרכזי בתפקודם.¹⁰⁵

המגבלות החלות על עובדי ציבור נובעות מהצורך לשמור על אובייקטיביות בתפקידיהם, שמשמעותה קבלת החלטות שאינן מושפעות משיקולים אישיים או מהשקפות פרטיות, אלא מבוססות על עקרונות מקצועיים ודרישות תפקידם. דרישה מרחיקת לכת אף יותר מהאובייקטיביות היא דרישת הניטרליות, המחייבת הימנעות מהבעת עמדה או מהזדהות פומבית עם צד כזה או אחר בסוגיות פוליטיות-חברתיות. דרישה זו אינה מתיישבת עם תפקידם של אנשי האקדמיה, שכן תפקידם כולל מתן פרשנויות, חקירת תהליכים והבעת עמדות מדעיות ומבוססות. בכך הם מבקשים לקדם את הידיעה האנושית, המחקר והלימוד, ולא רק לשמש סמכות מבצעת המתחייבת לניטרליות.¹⁰⁶

אומנם, השפעתו הרבה של המרצה על תלמידיו ומעמדו כמודל לחיקוי עשויים להקנות לתפקידו ממד של ממלכתיות. עם זאת, לטעמנו, אין די בשיקול זה להצדיק הטלת הגבלות על חירותו הפוליטית. תפקידו העיקרי של איש האקדמיה הוא לקדם את המחקר והידיעה האנושית, בעוד תפקידו החינוכי, על אף חשיבותו, נחשב לרוב משני.¹⁰⁷ לפיכך המגבלות שיש להטיל על אנשי האקדמיה, אם בכלל, צריכות להיגזר מתוקף תפקידם כחוקרים המקדמים ידע מדעי, ולא מכוח היותם עובדי מדינה – הגדרה שאינה חלה עליהם.

2. מקרה בוחן: מהפכה שנולדה מהפלה

בפסק הדין המיתולוגי *Roe v. Wade*¹⁰⁸ קבע בית המשפט העליון בארצות הברית כי זכותה של אישה לבחור לבצע הפלה היא חלק מהזכות החוקתית לפרטיות, הנגזרת מתיקון 14 לחוקת ארצות הברית. אולם ביוני 2022, חמישים שנה לאחר אותה פסיקה, ביטל בית המשפט העליון את פסק הדין שאסר מניעת הפלות בארצות הברית, בטענה כי אין בחוקה האמריקנית אזכור לזכות כזו.¹⁰⁹ דקות ספורות לאחר פרסומו של פסק הדין התמלאו הרחובות ברחבי ארצות הברית באזרחים זועמים. סוגיית ההפלות הייתה תמיד נושא מרכזי לדיון ציבורי ואקדמי בארצות הברית, ופסק הדין בעניין *Dobbs*

105 פרידמן, לעיל ה"ש 10.

106 גנוז, לעיל ה"ש 6, בעמ' 419–421.

107 נבו, לעיל ה"ש 32, בעמ' 153.

108 עניין *Roe v. Wade*, לעיל ה"ש 12.

109 עניין *Dobbs*, לעיל ה"ש 12.

העצים את השיח בנושא גם בין כותלי האוניברסיטאות.¹¹⁰ אירוע זה הציב את האקדמיה בארצות הברית בפני דילמות דומות לאלה שנדונות במאמר זה: מהם גבולות החופש האקדמי בעת משבר חוקתי?

התגובות השונות של האוניברסיטאות האמריקניות מדגישות שלוש גישות אפשריות להתמודדות עם דילמה זו. גישה אחת מדגישה את הניטרליות בהוראה, ובאה לידי ביטוי בהתנהלותה של אוניברסיטת איידהו. מייד לאחר פסק הדין בעניין *Dobbs* קיבלה מדינת איידהו חוק שאוסר הפלות כמעט כליל.¹¹¹ בעקבות זאת, הנחיה שנשלחה על ידי היועץ המשפטי של האוניברסיטה הזכירה בהודעת דוא"ל כי חופש אקדמי אינו מהווה הגנה מפני הפרת חוק, וחברי סגל שניהלו בכיתתם דיונים בנושא חייבים להישאר ניטרליים. בהודעה נכתב גם כי האוניברסיטה תומכת בסטודנטים ובאנשי הסגל שלה, וכן בחופש אקדמי, אך עם זאת מבינה את הצורך לציית לחוקים שנקבעו על ידי מדינתה.¹¹² לא למותר לציין כי הודעה זו לא התקבלה בסבר פנים יפות, ויש שתיארו אותה כמצמררת. רסל מייף (Meeuf), שעסק בכתיבה מקיפה בנושא חופש אקדמי ואחריות אקדמית, ציין את הבעיה במושג "ניטרליות". מייף עומד על כך שהמושג חלקלק וסובייקטיבי עד כדי כך שהוא מאפשר להשתיק את קולם של המרצים.¹¹³ בדומה לאוניברסיטת איידהו, גם אוניברסיטת פלורידה הנחתה את אנשי הסגל שלה לא להציג אמונות אישיות על נושא מסוים כנקודת מבט "נכונה", ולא לעודד סטודנטים לאמץ את אותה אמונה ספציפית. הסנקציה על הפרת הנחיה זו היא קנסות כספיים גדולים.¹¹⁴

גישה שנייה דוחה את דרישת הניטרליות ומעלה על נס את החופש האקדמי. לפי גישה זו, על המוסדות ועל סגליהם להתנגד ללחצים המופעלים עליהם ולא להיענות להם. כך, למשל, פטרישיה מקגווייר (McGuire), הנשיאה הוותיקה של אוניברסיטת טריניטי בווינגטון הבירה, נקטה עמדה ברורה נגד איומים על החופש האקדמי.¹¹⁵ גם ג'ון וילסון (Wilson), החוקר הבולט בתחום החופש האקדמי, פרסם מאמר דעה שלפיו

110 שם. ראו גם ציפי שמילוביץ "מהפכה שנולדה בהפלה" כלכליסט (25.8.2022) <https://did.li/1pvDN>. יוער כי אין מטרתו של תת-פרק זה לערוך סקירה משווה מקיפה בנוגע לחופש הביטוי ולהגנה על החופש האקדמי בארצות הברית.

111 Idaho Code § 18-622(1) (2025).

112 Colleen Flaherty, *University Tells Professors to Stay 'Neutral' on Abortion*, IHE (Sep. 26, 2022), <https://did.li/hBXgT>.

113 שם.

114 שם. בפלורידה, להבדיל מאיידהו, החוק אינו אוסר הפלות באופן כמעט מוחלט, אלא קובע כי רופא אינו רשאי ביודעין לבצע או לגרום הפסקת היריון כאשר גיל ההיריון עולה על שישה שבועות. ראו Fla. Stat. § 390.011(1) (2025).

115 שם. לעומת איידהו ופלורידה, מחוז קולומביה (ווינגטון הבירה) אינו מטיל איסור על הפלות, ומכיר במפורש בזכות להפסקת היריון. ראו D.C. CODE § 7-2086.01(b) (2026). עם זאת, המחוז כפוף לסמכות החקיקה המלאה של הקונגרס, ולכן הגנה זו חשופה להתערבות פדרלית. ראו U.S. CONST. art. I, § 8, cl. 17.

חובתה הברורה של האקדמיה היא להתנגד לחוק הלא-חוקתי, ולא להשתתף בדיכוי חופש הביטוי בקמפוס. וילסון גם התייחס במאמרו להנחיותיה של אוניברסיטת איידהו ואמר כי היועץ המשפטי של האוניברסיטה אינו יכול לספק תסריטים כתובים שמכתיבים למרצים מה לומר.¹¹⁶

הגישה השלישית מבקשת לאזן בין החופש האקדמי לבין האחריות הנלווית אליו, והוצגה על ידי רוב ג'נקינס מאוניברסיטת ג'ורג'יה.¹¹⁷ ג'נקינס מזכיר כי החופש האקדמי מוגבל יותר מחופש הביטוי, המעוגן בתיקון הראשון לחוקה. במאמרו הוא מציין את הנחיותיו של איגוד המרצים האמריקני באוניברסיטאות, שלפיהם מרצים זכאים לחופש הדיון בכיתתם, אך עליהם להיזהר לא להכניס אל הוראתם נושא שנוי במחלוקת שאין לו קשר לנושא שהם מלמדים. לפי ג'נקינס, סגל ההוראה חייב להבין כי החופש האקדמי מוגבל מטבעו, וכי הדבר מטיל עליהם את האחריות לוודא שהם אכן מלמדים את החומר, ולא עושים אינדוקטרינציה.

בדומה לג'נקינס, גם ג'ניפר אלרוד – מרצה בכירה בבית הספר למשפטים באוניברסיטת קליפורניה – מזכירה במאמרה כי למרצים ולחוקרים יש מעמד מיוחד בחברה, המטיל עליהם חובות מיוחדות. עליהם לזכור שהציבור שופט את מקצועיותם ואת מוסדם על פי אמירותיהם, ולכן עליהם להיות מדויקים בכל עת, לנהוג באיפוק הולם, להפגין כבוד לדעותיהם של אחרים וכן להבהיר היטב שהם אינם מדברים בשם המוסד.¹¹⁸ עם זאת, אלרוד מזהירה מפני דיכוי התבטאויות אקדמיות שנויות במחלוקת, שכן לטענתה כניעה ללחצים חיצוניים עלולה ליצור "אפקט מצנן" שיפגע בשיח האקדמי החופשי. על כן היא מציעה מנגנון של "חקירה ביקורתית" (critical inquiry) כאמצעי להתמודדות עם נושאים שנויים במחלוקת, תוך שמירה על חופש הביטוי האקדמי. לפי מנגנון זה, על המוסד האקדמי לקיים דיון מובנה בהנחיית מנחה ניטרלי, תוך הקפדה על ייצוג מאוזן של עמדות שונות.¹¹⁹

דרך התמודדות בולטת נוספת, שקודמה בארצות הברית על ידי הסופר והפעיל האמריקני דייוויד הורוביץ, היא באמצעות "מגילת הזכויות האקדמיות" (Academic Bill of Rights).¹²⁰ במגילה זו מוצעות שלוש זכויות ושלוש חובות: זכות הגישה לקשת רחבה של עמדות מחקריות מבוססות; זכותו של הסטודנט להיות מוערך על בסיס הידע, ולא על בסיס אמונתו הדתית או הפוליטית; הזכות להימנע מהשתתפות בהצאותיו של מרצה המתעקש דרך קבע להביע עמדות בעניינים שנויים במחלוקת

116 שם.

117 Rob Jenkins, *Prof Jenkins: This Is the Difference Between Free Speech and Academic Freedom*, CAMPUS REFORM (Sep. 21, 2023), <https://did.li/yMpUY>

118 Jennifer Elrod, *Critical Inquiry: A Tool for Protecting the Dissident Professor's Academic Freedom*, 96 CALIF. L. REV. 1669 (2008)

119 שם, בעמ' 1671–1672.

120 מגילת זכויות זו שולבה במסגרת הצעת חוק שנדונה בקונגרס בשנת 2006. ראו College Access and Opportunity Act of 2006, H.R. 609, 109th Cong. (2006). ההצעה עברה בבית הנבחרים אך לא אושרה בסנט, ולפיכך אינה חוק פדרלי.

שאינן להם קשר לנושא הנלמד; חובת אנשי הסגל ליידע את הסטודנטים בדבר קיומן של עמדות מחקריות השונות משלהם; חובת מוסדות הלימוד לקדם מדיניות המבטיחה כי מינוי, קידום או מתן קביעות לאנשי סגל לא יהיו נגועים בהפליה על בסיס עמדותיו של המועמד; חובת מוסדות הלימוד להבטיח שחלוקת המלגות לא תושפע מעמדותיו של הסטודנט.¹²¹

הניסיון האמריקני חושף את המורכבות העמוקה בתפקיד המרצה למשפטים בעת משבר חוקתי. בדומה לעמדתו של מייף, איננו מאמינות כי הפתרון טמון בדרישה פשטנית לניטרליות, שכן זו מרוקנת את החינוך המשפטי מתפקידו המהותי – פיתוח חשיבה ביקורתית.¹²² ההצעות שהתגבשו בארצות הברית, כגון מנגנון החקירה הביקורתית ומגילת הזכויות האקדמיות, מציעים מודל מאוזן המאפשר לקיים דיון ביקורתי ופתוח שיגן על חופש הביטוי האקדמי תוך שמירה על סטנדרטים אקדמיים ומתן לגיטימציה לריבוי דעות. על כן, לדעתנו, השוואה זו מציעה תובנות חשובות להתמודדות עם האתגרים והדילמות הניצבים גם בפני המרצה למשפטים בהקשר הישראלי.

פרק ד: הצעה לפתרון

בתוך עמנו אנו יושבות.¹²³ מאמרנו זה נכתב מנקודת מבטנו כסטודנטיות למשפטים בישראל בעיצומה של הרפורמה המשפטית, ובו ניסינו להציג את הבעייתיות שבהגדרת המושג "חופש אקדמי". אין אנו טוענות כי יש להגביל את החופש האקדמי כך שמרצים לא יוכלו להביע את דעתם בחופשיות, אלא שזכות זו מגיעה גם לסטודנטים. ככל שהעמקנו לחקור התחזקה מסקנתנו כי החופש האקדמי הוא כחרב פיפיות – ככל שהחופש האקדמי של המרצים להביע את דעתם רחב יותר כן מצטמצמת יכולתם של הסטודנטים ליהנות ממוסד פלורליסטי שיאפשר לשוחח, להתווכח ולגבש זהות פוליטית שאינה מוטה על ידי דעותיהם של המרצים. הפתרון שנציג כעת מאפשר לכל מוסד אקדמי באשר הוא ליישמו כבר ממחר, ובכך להבטיח מוסד מגוון מבחינה אינטלקטואלית. נוסף על כך נציע כלים אחדים שיוכלו להוות עזר למרצים בהתמודדותם עם הדילמה שבין שמירה על ממלכתיותם לבין הרצון להשפיע על הציבור באמצעות הפצת רעיונותיהם ודעותיהם.

121 שם.

122 בהקשר זה ראו את דבריו של מונדלק, לעיל ה"ש 46, בעמ' 358: "...ההוראה המעין-משפטית [המניחה כי ניתן להפריד בין הוראת המשפט לדיון בפוליטיקה] אינה יציבה מפני שהיא יוצרת פער המצביע על חוסר כנות מסוים שיתגלה בסופו של דבר. דווקא חוסר התאמה זה... מעורר את הרצון לחשוף את המטען הפוליטי...".

123 בפרפרזה על מלכים ב, ד 13.

המוסד האקדמי מספק לאנשים הזדמנות נדירה להיפגש עם אחרים, לשמוע אותם ולהתווכח עימם.¹²⁴ לפיכך עליו להיות מודע לתופעת "נטישת הזהות האישית", כפי שהגדירה אותה אק, ולפעול למיגורה.¹²⁵ בשנת 2017 פרסם אסא כשר הצעה לקוד אתי שקובע נורמות מהותיות ביחס לפעילות פוליטית ואקדמית וכן מנגנון אכיפה. הצעתו של כשר עוררה ביקורת חריפה בקרב מרצים וחוקרים במוסדות האקדמיים, ובסופו של דבר אומץ הסדר שכלל עקרונות כלליים אך השאיר למוסדות שיקול דעת רחב בהטמעת הכללים בתקנוניהם.¹²⁶ אומנם, חלק מהאוניברסיטאות בישראל הטמיעו את הקוד האתי בתקנוניהם, אך לדעתנו האירועים האחרונים בחברה הישראלית סביב הרפורמה המשפטית מוכיחים כי נדרש מענה מקיף ותקיף יותר.¹²⁷

במדינת מיזורי חוקקת ה־Emily Brooker Intellectual Diversity Act, אשר מורה לגוף המתאם בין המוסדות להשכלה גבוהה (המקביל למועצה להשכלה גבוהה בישראל) לדרוש מהנהלותיהם של המוסדות האקדמיים דיווח שנתי בנוגע לצעדים שנקטו במוסד לשם הבטחת פלורליזם וגיוון אינטלקטואלי.¹²⁸ החוק מציע סדרה של צעדים שניתן לכלול בדיווח. ראוי שגם המוסדות האקדמיים בישראל יבטיחו גיוון אינטלקטואלי על ידי הטמעת הצעדים הבאים, המושתתים על הצעדים המוצעים בחוק האמור של מדינת מיזורי:

(א) מינוי איש סגל שיהיה אחראי לגיוון האינטלקטואלי במוסד, שתפקידו לרכז את פעילות המוסד בנושא ולפקח עליה. במוסדות אקדמיים אחדים בישראל כבר פועלות נציבויות לשוויון, מגדר וקהילה, ואפשר להרחיב את סמכויותיהן כך שיכללו גם את התפקיד הזה, מבלי להקים מנגנון בירוקרטי חדש. במוסד שאין בו גוף כזה מומלץ למנות איש סגל שתחתיו תכונן ועדת ביקורת, שתורכב מנציגי הסטודנטים, מנציגי המרצים ומנציגי הציבור.¹²⁹

124 וייסבלאי, לעיל ה"ש 89.

125 Eek, לעיל ה"ש 8.

126 מכתב מפרופ' אסא כשר לנפתלי בנט, חבר כנסת ושר החינוך לשעבר, בעניין קוד אתי של ההתנהלות הראויה בתחומי חפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית (7.5.2017) <https://katr.net/45e7a1>; החלטה 526/13 של המועצה להשכלה גבוהה "עקרונות גילוי דעת בדבר 'התנהגות ראויה במוסדות להשכלה גבוהה בתחומי החפיפה בין פעילות אקדמית ופעילות פוליטית' (קוד אתי לאקדמיה)" (29.5.2018).

127 אדיר ינקו "אימוץ תוך שנה וללא חקיקה: כך ייראה הקוד האתי באוניברסיטאות" <https://did.li/Evesl> (23.5.2018); פרז, טמיר, גולד ומורל, לעיל ה"ש 88, בטבלה 2 (עמ' 395–404). טבלה זו מציגה את כלל הביטויים בתקנוני המוסדות המתארים את אופיו של המוסד האקדמי.

128 Emily Brooker Higher Education Sunshine Act, S.B. 499, 95th Gen. Assemb., 1st Reg. Sess. (Mo. 2009).

129 נבו, לעיל ה"ש 32. הצעה זו נסמכת על גישה שהוצעה קודם לכן בספרות המשפטית. רובינשטיין הציע כי ועדות קורסים פנימיות יפקחו על שיקוף מגוון הדעות בסילבוסים. הצעתנו מאמצת רציונל זה ומרחיבה אותו. בעוד שרובינשטיין הגביל את הבקרה לעמיתים אקדמיים, אנו סבורות כי יש להכליל בגוף הפיקוח גם נציגי סטודנטים ונציגי

(ב) יצירת הליך שיאפשר לסטודנטים להתלונן על חוסר גיוון אינטלקטואלי. כך, למשל, ניתן לשלב במשובי ההערכה המתקיימים בסיום הקורס סעיף הנוגע במידת הגיוון האינטלקטואלי בשיעור וברמת הביטחון להביע דעות שונות בחופשיות.

(ג) עידוד קיום מסגרות דיון שבהן יובטח גיוון דעות שוויוני.

(ד) חיוב המוסדות האקדמיים לפרסם באתריהם את הצעדים שנקטו לטובת גיוון אינטלקטואלי. במסגרת פרסום זה יהיה נכון לפרסם גם נתונים מצרפיים של משובי ההערכה ברמת המוסד בכללותו המשקפים את רמת הגיוון האינטלקטואלי בו, תוך שמירה על האנונימיות של המרצים ומעמדם האישי. הפרסום ישמש כלי הערכה מדיד הן למועצה להשכלה גבוהה, הן לסטודנטים הנוכחיים והן למועמדים לאוניברסיטה, שיוכלו להיעזר בנתונים כאחד מהשיקולים לבחירת המוסד האקדמי שבו ילמדו.

הפקולטה היא במידה רבה הסגל שלה, ואי-אפשר להפריד בין השניים. כפי שכבר ציינו, מוסדות להשכלה גבוהה נהנים מאוטונומיה בניהול ענייניהם. גם חברי הסגל העובדים באותם מוסדות נהנים מחירות אקדמית, המאפשרת להם לנהל את פעילותם המחקרית וההוראתית כראות עיניהם, ומגינה עליהם אפילו מפני המוסד האקדמי עצמו. כך, למשל, תפקידו של דקן הפקולטה למשפטים הוא לנהל את סגל הפקולטה, אולם יכולתו לתת הוראות לסגל מוגבלת מאוד, ועליו לנהוג בתבונה.¹³⁰ לנוכח זאת חשוב לספק כלים למרצים עצמם, שייסעו בידם לקדם את הגיוון האינטלקטואלי בכיתותיהם.

ראשית, במהלך המאמר דנו בכך שרצונם של הסטודנטים להידמות למרצם ולהתחבב עליו גובר על רצונם להביע התנגדות לעמדה מסוימת שהוצגה בכיתה. ברגע שהמרצים יבינו את ההשפעה העצומה שיש להם על הסטודנטים, תתחזק בהם ההבנה שעליהם להשתמש בכך במתינות ובחוכמה. בהקשר זה המרצה ניצב בפני אתגר נוסף, שכן כיום דמותו הציבורית ודמותו בכיתה אינן ניתנות להפרדה, והסטודנטים מכירים את עמדותיו הפומביות עוד לפני שהוא נכנס לשיעור. אתגר זה אינו מחייב את המרצה להימנע מהבעת דעה – באמצעות כלי התקשורת, השתתפות בהפגנה או פעילות בארגון המזוהה עם צד פוליטי מסוים – אך ראוי שהוא ישים אליו לב בבואו לבחור את אופן הבעתה. הבחינה הראויה מופנית אל מה שמצוי בשליטתו של המרצה: האם בהתבטאותו הוא מזוהה כמרצה? האם היא מציגה את המחזיקים בדעה הנגדית כמי שדעתם אינה לגיטימית? האם היא מזוהה את המוסד האקדמי עם עמדתו האישית? שנית, על המרצה לשלב בצורה הוגנת טענות נגדיות במהלך הדיון בשיעור. כך, למשל, הוא יכול להציג בעת הרצאתו חוקר או הוגה שמתעמת עם דעותיו שלו, לחייב את תלמידיו לשלב במטלות הקורס טענות המציגות דעות השונות משלהם, וליזום מעקם

ציבור, מתוך תפיסה שגיוון אינטלקטואלי אינו עניין פנימי של המוסד האקדמי בלבד, אלא זכות של הסטודנטים עצמם ושל הציבור הרחב המממן את המוסדות האלה ומסתמך עליהם. לפיכך גם קולם של אלה ראוי שישמע בפיקוח על יישומה של זכות זו.

130 זיידמן, לעיל ה"ש 61, בעמ' 1480–1481.

משפט ועסקים לב, תשפ"ו דמות המרצה למשפטים בעידן השיח על הרפורמה המשפטית

(debate) המציג את שני צידי המתרגם בנוגע לסוגיה המצויה במחלוקת ציבורית. די בעצם התהייה והקדשת המחשבה להשיג את תכליתם של כלים אלו.

במקום סיכום: מבט לעתיד

"עליך לדעת, מה אתה רוצה להשיג, להיות בטוח במטרותיך ולראותן לעיניך כל העת. עליך לקבוע עדיפויותיך. עליך לחנך את מפלגתך ולחנך את הציבור הרחב. עליך לתת אמון באנשיך – לא פעם אמון רב יותר משהם נותנים בעצמם, שכן המנהיג המדיני האמיתי מכיר באופן אינסטינקטיבי את יכלתו של אדם ומסוגל לעוררו למצותה ברגעי משבר. עליך לדעת, מתי להילחם ביריבך הפוליטיים ומתי להפסיק לזמן-מה. לעולם אל לך להתפשר בשאלות עקרוניות. עליך להיות מודע לגורם הזמן... ומאחר שהעולם אינו נעצר אף לרגע, ונתיב-הכוח משנה את מרכיביו כבתנועה של קליידוסקופ – עליך לבחון שוב ושוב, בהתמדה, את המדיניות, שבחרת להגשמת מטרותיך".¹³¹

הרפורמה המשפטית הציבה את האקדמיה המשפטית בישראל בפני אתגר משמעותי: כיצד לעסוק במסגרת הלימודים בסוגיות שנויות במחלוקת תוך שמירה על פלורליזם, עידוד הסטודנטים לגבש את עמדתם בנושא והבטחת החופש האקדמי של מרציה. נראה כי האקדמיה לא הצליחה לעמוד באתגר זה. במקומות מסוימים בחרה האקדמיה לא להתייחס לנושא כלל, ואף הגבילה את השיח הציבורי והחברתי, בעוד שבמקומות אחרים היא פעלה באופן שמנוגד למהות האתגר, באפשרה קיום שיח במוסדותיה בלי שמירה על עקרונות של איזון ופלורליזם. במאמרנו ניסינו להתמודד עם השאלה מה תפקידה של האקדמיה בעיתות משבר. במיוחד בתקופה שבה הציבור צמא להסבר על ההתרחשויות המשפטיות, היה על האקדמיה להסביר זאת באופן שקול, מאוזן והוגן. הייתה גם ציפייה שהאקדמיה תפגין רגישות לדעות שונות ונכונות אמיתית להתמודד עימן. בפועל, כבר מתחילת הדיון הציבורי על הרפורמה המשפטית, נראה שהאקדמיה המשפטית נקטה צד אחד, וקשה לחשוב אחרת כאשר "פורום המרצות והמרצים למשפטים" פרסם עשרות ניירות עמדה מקיפים וחד-צדדיים ברובם.¹³² מעבר לכך, ייתכן שהרפורמה המשפטית חשפה תופעה רחבה יותר באקדמיה המשפטית בישראל: בעוד שבשגרה נותרו הקולות הביקורתיים מעומעמים,

131 מיכאל בר-זהר **בן-גוריון** כרך א 496–497 (1987). מדובר בציטוט של דברים שאמר בן-גוריון בישיבה עם העיתונאי והסופר משה פרלמן.

132 יעקב בן-שמש "במקום מחקר מאוזן, האקדמיה תפסה צד" **גלובס** (28.8.2023) <https://did.li/cS9Iw>

ולעיתים אף נדחקו לשוליים, המשבר הנוכחי הוביל לביקורתיות יתר, ולעיתים אף לתגובות קיצוניות שאינן מאוזנות או שקולות בהכרח.

מטרתנו אינה להפנות אצבע מאשימה אל האקדמיה המשפטית. כפי שהוצג לעיל, אנו סבורות כי לא יהיה נכון להגביל את החופש האקדמי של המרצים באופן שיפגע באוטונומיה שלהם על מחקרם והוראתם. עם זאת, אנו מאמינות כי מאמרו פותח פתח לעיסוק בסוגיה חשובה, והיא הגיוון האינטלקטואלי באקדמיה. יישום הפתרונות כפי שהצענו יאפשר לאקדמיה לבחון מחדש את דרך התמודדותה בעיתות משבר, בתקווה לשינוי שיבטיח חופש אקדמי שוויוני בין המרצים לבין הסטודנטים.

אנו מאמינות כי לאקדמיה יש תפקיד מכריע בקידום שיח פלורליסטי ופתוח, אך האחריות לקידום שיח זה אינה של המרצים בלבד, אלא גם שלנו, כסטודנטים. בעינינו, תפקידם של הסטודנטים אינו מצטמצם לצריכת ידע בלבד, אלא יש להם תפקיד פעיל בעיצוב השיח האקדמי. מצב זה מחייב ביקורת עצמית מצידנו כסטודנטים: האם עמדנו די על הדרישה לדיון פלורליסטי? האם התמודדנו עם סילבוסים המשקפים הטיה רעיונית או התעלמות מנושאים שנויים במחלוקת? האם ניסינו ליזום דיונים או להביע את עמדתנו באופן שמעמיק את השיח, במקום להירתע?

כדי להתמודד עם אתגרים אלו, על הסטודנטים לאמץ גישה יוזמת ואחראית. עלינו להגיע לשיעורים מוכנים, עם דעות מבוססות לאחר קריאת חומרי הקריאה, על מנת להשתתף בדיונים בצורה מושכלת. כמו כן, יש להעלות סוגיות מורכבות מול מרצים, גם אם נראה שהן אינן חלק מהמיינסטרים האקדמי. יוזמות לקידום דיונים פתוחים, מחאות לגיטימיות במקרים של השתקה או העדר ייצוג רעיוני וכן בחינה ביקורתית של תוכני הלימוד עשויות להיות דרכים יעילות לשיפור המצב.

בנימה אישית, כסטודנטיות למשפטים מאמר זה מהווה עבורנו הזדמנות להביע את הצד האחר, הצד שיכולתו להביע את דעותיו בחופשיות בין כותלי האקדמיה מוטלת בספק. לא פעם עולה המילה "אומץ" בהקשרה הדמוקרטי, כך שנהוג לחשוב שאמץ מי שנלחם בכל כוחו נגד השלטון. הפעם נדרש מאיתנו אומץ אחר – האומץ לעמוד מול האקדמיה המשפטית ולנסות לשכנע שיש דרך אחרת.